Jan de Vries

De moord op Piebe Hoekema en de gevolgen[1]

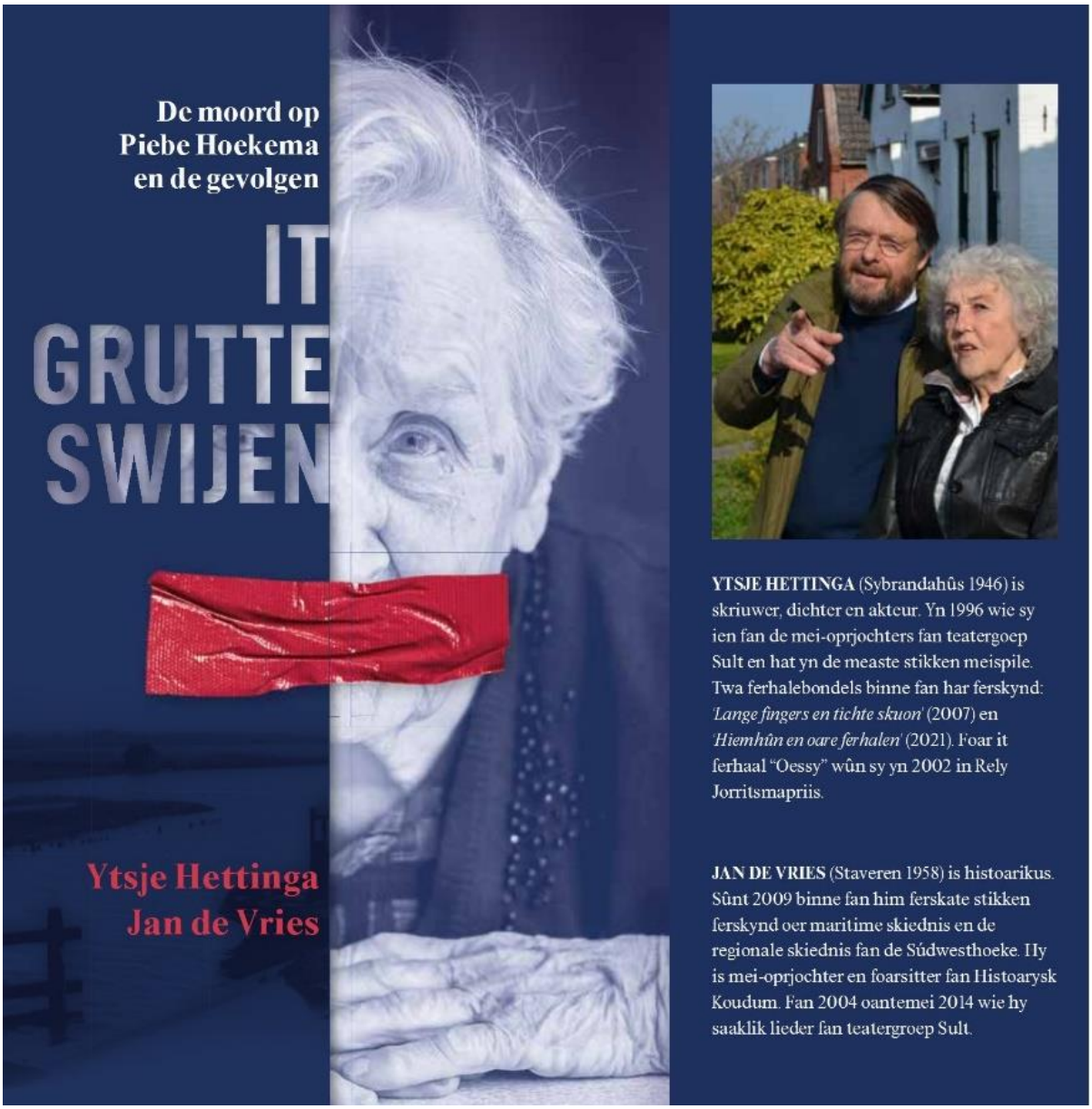

[1] Dit is de tekst zonder de afbeeldingen en zonder de theatertekst van Ytsje Hettinga, zoals opgenomen in: Ytsje Hettinga en Jan de Vries, *It Grutte Swijen: De moord op Piebe Hoekema en de gevolgen* (Warkum: De Ryp, 2022).

Inhoud

De moord op Piebe Hoekema en de gevolgen 1

Voorwoord 4

De moord op Piebe Hoekema en de gevolgen ..... **Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.**

1. Hoe Arend Klee in Koudum kwam 6

De Hoekema's 7

Per fiets van Steenwijk naar Koudum 10

Arend Klee 11

Gerrit ruikt onraad 15

De ongevraagde ontdekking van Sjouke Reinstra 15

Arrestaties van onderduikers 17

2. Hoe het verzet reageerde 19

Anne Osinga en Winus Steenhuisen 19

De ongrijpbare Arend Klee 22

Arend 'duikt onder' 24

De 'jongens van Langweer' 26

De liquidatie 28

Arrestaties van verzetsmensen 30

Arend Klee officieel vermist 32

Onvindbaar graf 33

3. Hoe een tweede verhaal de doofpot ontsteeg 36

Gehannes met data en andere schimmigheden 36

Het verslag van Osinga 38

Twee namen en twee verhalen 40

Twee drijvende lijken 43

Twee begravingen 44

'Dat jim dat net wisten' 46
Mogelijke toedracht 49
Wie is (A)Lex uit Rotterdam of Stompetoren? 51
Een 'bedrijfsongeval?' 52
Een pijnlijk geheim 55
5. Bronnen 57
Informanten en chronologisch opsomming van de gesprekken 57
Archieven 59
Digitale zoeksystemen 60
Literatuur 60

Voorwoord

Het verhaal over de moord op Piebe Hoekema en de gevolgen is grotendeels gebaseerd op opgetekende herinneringen en getuigenissen, in de loop van meer dan twintig jaar verzameld. 'Simmer 2000' moet welhaast het beginpunt zijn, met de verhalen van Feikje Kemker-Hoekstra (1926) en haar broer Fokke (1924-2013) over hun belevenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog in de glossy: *Simmer 2000 Nijs*. De fototentoonstelling bij dit evenement was aanleiding voor de oprichting van Histoarysk Koudum een jaar later. Vanzelfsprekend was Feikje een van de leden van het eerste uur. Ze had nog veel meer verhalen en ik maakte aantekeningen. Wie weet zouden ze nog eens van pas komen.

Het onderzoek bracht me later in het gemeentearchief. Mijn aandacht was getrokken door een proces-verbaal over de clandestiene begraving van een verrader bij Galamadammen in het voorjaar van 1945. Arend Klee was zijn naam. Het verhaal was me bekend uit het boek van Gerben Abma: *Himmelumer Âldefurd en Noardwâlde* (1992). Ook mijn vader had het lang geleden wel eens verteld, maar bij hem heette de verrader Lex. Een foto van het proces-verbaal kwam met een korte toelichting online, in het toenmalige *Album van Koudum*. Sjouke Reinstra (1929) reageerde daarop om wat recht te zetten, ik zocht hem op in Wons, en zo kwam het een van het ander.

In de loop der jaren heb ik heel wat mensen gesproken over deze zaak. Herinnering werd een belangrijke informatiebron naast archieven en literatuur. Niet altijd waren de herinneringen hetzelfde als de papieren werkelijkheid. Het ingewikkelde was dat sommige vraagstukken zich het best lieten verklaren door herinneringen, maar in andere gevallen bleek de informatie uit de papieren en digitale bronnen het best aan te sluiten. Zoals gebruikelijk is bij archiefbronnen en geraadpleegde literatuur heb ik getracht ook de informatie uit alle gesprekken te verantwoorden. Achter in dit boek vindt u een min of meer chronologische opsomming van alle gesprekken.

'Wat wolst dermei?' Het werd me vaak gevraagd door de geïnterviewden. Alles zo goed mogelijk vastleggen was aanvankelijk mijn enige doel. Het onderzoek zelf was fascinerend genoeg. Zeker in de fase van de zoektocht naar het graf van Klee, bij het Koudumer Boskje, in 2013 en '14. De ideale volgorde zou zijn geweest eerst archiefonderzoek en dan gesprekken. Daar was ik mij toen niet van bewust, niet dat het wat had uitgemaakt want mijn ervaring met archiefwerk was in de beginfase zeer pover. Bovendien waren de benodigde

archieven toen nog niet openbaar. Omdat het inmiddels meer dan vijfenzeventig jaar geleden is, gaan deuren tegenwoordig wat makkelijker open.

Onbevangen als ik meestal ben had ik aanvankelijk geen idee waarin ik me had begeven. Al meende ik af en toe wel een zekere beklemming te voelen bij sommige mensen die ik sprak. Dit onuitspreekbare gevoel werkte hoe dan ook remmend. Nieuwsgierigheid won het vaak, maar niet altijd, van de schroom om mensen te benaderen. Nieuwsgierigheid won het ook bij de vraag: doorgaan of stoppen? Een gewetensvraag die zich in de latere fasen aandiende. Eerlijk gezegd bekroop de twijfel me regelmatig en ook de demotiverende gedachte dat ergens een dossier ligt waarin alles precies is vastgelegd. Ik heb weinig twijfel dat een dergelijk dossier bestaan heeft, bijvoorbeeld bij de leiding van de politie.

Gaandeweg werd me duidelijk dat er nog altijd een taboe hangt rond de hele kwestie die vele malen groter en erger is dan ik kon vermoeden na deze eerste gesprekken. Het is me duidelijk geworden dat diverse personen die ik sprak of schreef hun best deden om zo weinig mogelijk los te laten, slechts een enkele betrokkene sprak achteraf gezien vrijuit. Er zijn mij onwaarheden verteld, weet ik nu. Sommigen weigerden mij te woord te staan, nu begrijp ik waarom. Hoewel lang niet iedereen direct bij de kwestie betrokken was moeten zij het als hun morele plicht zien het geheim te bewaren. Zelfs officiële documenten bleken verdraaiingen van de feiten te bevatten.

Wanneer ik besloot de aantekeningen vast te leggen in een verhaal is me ontschoten. Het bestand met de oudste versie van de tekst is aangemaakt in 2010. De gesprekken met Tet Hoekema waren denk ik de aanleiding om te gaan schrijven. Zij deed me de geschiedenis uit de doeken over de komst van Arend Klee in Koudum. Toen had ik al met haar broer Gerrit gesproken over de moord op hun broer Piebe en over de beestachtige omstandigheden van Gerrrits gedwongen verblijf in Wilhelmshaven; en met Sjouke Reinstra, die onder andere vertelde over zijn afscheid van zijn buurjongen Piebe en zijn ontmaskering van Klee. Sjouke en Gerrit wisten ook vrij precies te vertellen over de arrestatie van Klee.

Door toenemende onzekerheid over de feiten werd het hele proces van onderzoeken en schrijven als het op goed geluk draaien aan cijfersloten, met voor ieder vraagstuk een eigen slot welteverstaan. Elk rondje door de documenten en notities en het aanklampen van nieuwe informanten leverde nieuw begrip op en dus veranderingen in de tekst, ofwel een subtiel klikje van een slot als sein voor een volgende ronde op weg naar ontsluiting. Mijn mening moest ik vele malen bijstellen, telkens als er nieuwe informatie opdook of als er in

mijn hoofd weer eens een bak met kwartjes naar beneden kwam. Publiciteit over deze zaak bracht iedere keer een nieuwe informatie aan het licht. Wat niet hielp waren de lange tussenpozen die ik soms moest laten vallen.

De moord op Piebe Hoekema leidde tot huiveringwekkende gebeurtenissen in Koudum in de koudste weken van de winter van 1944-1945. Vaak heb ik me verbaasd over de vele bizarre toevalligheden en het feit dat zoveel betrokkenen aan de Beukenlaan woonden, en wat daar allemaal gebeurde. Het lijkt wel een film. De tekst bevat veel namen, bekende namen wellicht voor oudere inwoners van Koudum. Over een groot deel van deze personen is informatie te vinden in het 'Album van Koudum', de website van Stichting Historisch Koudum.

As een van de weinigen was Ytsje Hettinga bekend met mijn manuscript. Het was haar idee om dit als uitgangspunt te nemen voor de voorstelling van Teatergroep SULT, in het kader van 75 jaar bevrijding in 2020: 'It Grutte Swijen'. Ytsje bedacht de zeer treffende titel en schreef de theatertekst. Helaas kwam het project door de omstandigheden noodgedwongen op de lange baan. De uitgave van dit boek was een onderdeel van het project. Hopelijk komt er op afzienbare tijd een goede gelegenheid om 'It Grutte Swijen' alsnog uit te voeren.

Als ik dit schrijf is het nog enkele dagen tot de datumlimiet van de uitgever. Ik moet het onderzoek stoppen helaas, in de wetenschap dat de belangrijkste kwestie nog niet is opgehelderd. De naderende publicatie beïnvloedt mijn slaap. Is het nodig om na ruim vijfenzeventig jaar deze doofpot nog eens omver te gooien om de onverkwikkelijke geschiedenis in de openbaarheid te brengen? Ik denk het wel, omdat het verhaal op indringende wijze duidelijk maakt wat oorlog met mensen doet. Gewone, redelijke mensen uit de eigen omgeving. Het had misschien veel eerder moeten gebeuren. Niet om schuldigen aan te wijzen of morele oordelen te vellen. Heel misschien om er iets van te leren.

1. Hoe Arend Klee in Koudum kwam

Op 16 november 1944 zijn Piebe Hoekema uit Koudum en Freerk de Jong uit Arum, beiden begin twintig, door Duitse militairen om het leven gebracht, nadat zij waren weggelopen uit het strafkamp van de OT, de Organization Todt, te Yde in Drenthe. Een van de gevolgen van de moord op Piebe was dat ene Arend Klee uit Steenwijk zijn intrek nam bij zijn ouders.

De Hoekema's

De talentvolle midvoor van het eerste van Oeverzwaluwen had weinig oog voor gevaar. Tet, zijn oudere zuster, denkt met weemoed aan Piebe terug. Gerrit, zijn jongere broer, weet nog precies hoe het ging. Beiden herinneren zich vele details van de gebeurtenissen in de oorlog. Ze woonden aan de Beukenlaan. Hun moeder Geeske was kosteres van de doopsgezinde kerk, hun vader Uilke Hoekema was timmerman bij Theunis de Vries en socialist in al zijn vezels. Hij was een zeer betrokken lid van de SDAP, zoals de Partij van de Arbeid toen heette. Een intelligente man die dikke boeken las en eigenlijk schoolmeester had willen worden. Hij wist wat er speelde op het wereldtoneel. Furieus over de brutale inval van de Duitsers in mei 1940 verbrandde hij uit pure frustratie zijn boekenverzameling.

Piebe was de oudste jongen en moeder Geeskes oogappel. Zijn vader was een nauwgezette vakman die velen het timmermansvak leerde, maar Piebe zakte voor de ambachtsschool. Tijdens de dagelijkse treinreizen naar de school in Sneek had hij vaker op de trein gezeten dan erin. Hij was een avonturier en zag bijna overal licht in. Van een eenmaal opgevat plan of een idee liet hij zich niet snel afbrengen. Maar hij was ook wat ijdel en hij had lange vingers, herinnert Tet zich, hij stal eens omdat hij in geldnood zat. Na zijn mislukte opleiding heeft Piebe een tijdje gevaren als hulpmachinist op een rijnaak. Hij was bij de toneelvereniging en speelde piston bij de fanfare. Als hij geld had, was hij gul. Zo betaalde hij de danslessen voor Tet, hoewel hij op dat moment geen regulier werk had.

Dat was tijdens de bezettingsjaren. Het geld verdiende Piebe waarschijnlijk met zwarte handel. Café Spoorzicht was in de oorlog een verzamelplaats van zwarthandelaren. Profiterend van de hongerlijdende bevolking in de Randstad deden ze goede zaken. Het gerucht ging dat men er gokte om grote bedragen. Een van de zwarthandelaren beweerde eens zoveel geld op zak te hebben, dat hij de hele vloer met briefjes van duizend kon beleggen. Piebe was er regelmatig te vinden. Hij vergokte er flinke bedragen, volgens Gerrit en liet zich in met zaken die het daglicht niet verdroegen.

Op een keer kocht hij een schaap, samen met een zwarthandelaar uit Amsterdam. Het plan was om het vlees in Amsterdam te verkopen. Met behulp van zijn broers slachtte hij het dier thuis, in een van de slaapkamers op de bovenverdieping. Het was hartje zomer 1944. Het vlees werd verpakt in vaders gereedschapskist. Zijn broer Gerrit, bakkersknecht bij Theunis Muizelaar, zou het vrachtje met een geleende bakfiets op de Staverse boot zetten naar

Enkhuizen, voor verder transport naar Amsterdam. Men weigerde echter de vracht. Gerrit probeerde vervolgens tevergeefs het transport te regelen in Workum, bij een veerschipper op Amsterdam.

Terug in Koudum met de zware kist vol schapenvlees zat er niets anders op dan het zelf maar te bereiden. In de hele straat hing die dag de penetrante geur van gebraden schapenvlees. Middelen om het vlees te conserveren waren er niet. Snel opeten was de enige optie, want binnen korte tijd zou het anders bedorven raken. De Hoekema's aten dagenlang bijna niets anders dan schapenvlees. Zelfs bij de koffie verving gebraden schapenvlees het gebruikelijke stuk koek.

Op een dag besloot Piebe per fiets naar Amsterdam te reizen, naar zijn compagnon in de zwarte handel. Onderweg zou hij Apeldoorn aandoen om Tet te bezoeken, zij werkte daar als bedienster in een pension. Hij vertrouwde op de reispas van een bevriende onderduiker, aldus Tet. Gerrit vond het een dom plan en zei hem dit ronduit. Het risico te worden gepakt was groot. Bovendien had Piebe in zijn persoonsbewijs geknoeid. Vergeefse moeite, Piebe ging toch, maar hij was mogelijk niet alleen. Volgens Sipke Tjerkstra reisde hij samen met een onderduiker, een jongen die ze Lex noemden in Koudum, of Alex. Dezelfde dag nog liepen de jongens bij Lemmer in de Duitse fuik. Ze werden aangehouden op de Lemmerboot naar Amsterdam. Alleen Piebe werd opgepakt, zijn reisgenoot ging volgens Sipke vrijuit.

Piebe werd op 15 oktober afgevoerd naar Leeuwarden en daar in het Huis van Bewaring verhoord en gemarteld. Vervolgens brachten de Duitsers hem op 8 november over naar Yde waar men hem te werk stelde bij de Organization Todt. Deze organisatie maakte loopgraven en tankgrachten bij de Drentse plaats Vries. Samen met Freerk de Jong een medegevangene afkomstig uit Arum zag Piebe kans om weg te lopen. Maar ze werden achterhaald en vastgezet in het politiebureau te Norg. De toedracht van de arrestatie en wat de jongens daarna overkwam heeft Erik Dijkstra nauwgezet gereconstrueerd in zijn boek *Spitten voor de Vijand*.

Om een afschrikwekkend voorbeeld te stellen werden de twee jonge knapen op 16 november meegenomen door Duitse officieren, Fritz Hartwig en Karl Zülow, en op een weggetje in de buurt van Norg met een nekschot geëxecuteerd. Hun lichamen werden achtergelaten in de berm met een witte kaart op de borst waarop in het Duits de tekst: 'Ik ben van het werk weggelopen, ik heb sabotage gepleegd, en ik heb daarvoor de verdiende straf gekregen'. De Duitser die de moorden pleegde was Karl Zülow, hoofd van de OT in Assen. Door het

gerechtshof in Leeuwarden werd hij op 7 april 1949, bij verstek tot de doodstraf veroordeeld voor dit misdrijf. Hij zat toen in Oost-Duitsland. Na de oorlog was hij door de Stasi opgepakt en in Leipzig tot vijftien jaar gevangenisstraf veroordeeld. Na acht jaar kwam hij vrij. Door de koude oorlog is dit pas later in Nederland bekend geworden. [2]

Zoals altijd stond Gerrit zingend in de bakkerij aan de machine, hij is nooit een tobber geweest. Het bericht van de moord op zijn broer kreeg hij van zijn oom Anne Hoekema. Deze vroeg hem mee te komen naar de steeg naast de bakkerij van Theunis Muizelaar in de Knineburt. Hij heeft gehuild in die steeg en mocht meteen naar huis. De verslagenheid was groot. Hun moeder Geeske was in shock. Het bleek ook nog eens niet eenvoudig om Piebe in Koudum te kunnen begraven. Voor de rouwkoets was de afstand te ver, de paarden zouden onderweg gewisseld moeten worden. De beide jongens zijn uiteindelijk vervoerd op een aanhanger achter een auto die men wit had geverfd, met een rood kruis.
In zijn hals onder een van Piebes oren zat een gaatje met wat bloedspatjes, verder was er niets aan hem te zien. Sjouke Reinstra mocht met enkele kameraden en buurjongens Piebe nog zien toen hij in de kist lag. Sjouke weet nog goed dat hij een wit verband om zijn hals had. De begrafenis vond plaats vanuit de doopsgezinde kerk. Ds. G. de Groot, destijds te Workum, leidde de dienst en zijn vrouw zat in de banken. Het graf van Piebe ligt op de nieuwe begraafplaats te Koudum. Nog in de oorlog liet zijn vader een grafsteen plaatsen met de tekst: 'Hy foel yn in groulike tiid, troch wrede minskehannen'. Zijn baas Theunis de Vries had hem deze tekst afgeraden, omdat deze anti-Duits was.
De zoon van 'omke Anne' Hoekema, ook een Piebe, schreef op 11 december aan een nichtje in Leeuwarden: 'Ja, dat was verschrikkelijk met Piebe niet, daar ben ik een tijdje beroerd van geweest hoor. Wij hebben samen zoveel met elkaar beleefd, mooi en raar en ieder mens heeft z'n verkeerde punten, maar hij was een plezierige en jofele kameraad. Toen ik hem in de kist zag liggen, zo mooi, kon ik er maar niet bij dat ik hem nooit meer zou horen lachen en zien voetballen en toch was 't de harde waarheid. 't Was verschrikkelijk wreed, maar na deze tijd komt weer een tijd. Het was een grote begrafenis en hij had zes kransen, een van de muziek,

[2] Erik Dijkstra, *Spitten voor de vijand, het verhaal van strafkamp Yde en de tewerkstelling in Drenthe* (Assen: Van Gorkum, 2018) 149-166. Op pagina 165, de laatste alinea, heeft de auteur zonder vermelding delen letterlijk overgenomen uit een eerder manuscript van deze publicatie, dat ik hem had gestuurd. Dat is geen probleem; ik wil hiermee slechts duidelijk maken dat het niet andersom is gegaan.

van de voetbalclub, van zijn vrienden van de toneelclub, een van zijn ouders, broers en zussen en dan nog één van een schipper wiens zoon van 't voorjaar verdronken is. Maar je kunt hier niet bij blijven stilstaan, want het leven heeft weer recht op je en het is je plicht om het weer in te gaan.'[3]

Per fiets van Steenwijk naar Koudum

Tet Hoekema was niet bij de begrafenis van haar broer aanwezig. Twee mannen, kwamen langs op haar werk in Apeldoorn. Een van hen was een agent. Ze was bedienster in een pension aan de Regentesselaan nr. 42, op dat moment bevolkt door Duitse militairen die naar de Veluwe waren gezonden, in verband met de geallieerde aanval op Arnhem van september 1944.

Bent u Tet Hoekema?

Mevrouw Remmelt, haar bazin, stond naast haar en vroeg wat er aan de hand was.

Uw broer Piebe is doodgeschoten.

Totaal verslagen viel Tet in de armen van haar bazin. In eerste instantie was ze radeloos, maar al snel vatte zij het plan op om naar huis te gaan, want ze wist dat haar moeder haar nu heel erg nodig had. Maar reizen was zo goed als onmogelijk. Ze zocht contact met Dora Viersen, een kennis van voor de oorlog, die in Apeldoorn een paar straten van haar af woonde. Haar man wilde meewerken aan de organisatie van Tets transport naar Friesland. Ze vertelden dat hij deel uitmaakte van de verzetsbeweging. De eigenaren van het pension waar ze werkte toonden alle begrip voor haar vertrek.

Na een paar dagen kwam een auto. Tet werd afgeleverd in Steenwijk - Friesland zou te ver zijn - het was donker toen ze aankwamen. Ze verbleef daar in een werkmansgezin waarvan de leden hun namen niet bekend maakten. Er waren een of twee kinderen van een jaar of vijf in huis. Waarschijnlijk stond hun woning in de Westwijkstraat. (Tet zei de getoonde oude foto's van die straat te herkennen.) Gedurende haar verblijf van enkele dagen in Steenwijk kwam ze in contact met Arend Klee, die zei dat hij een broer was van de man in wiens huis ze was ondergebracht. Arend verbleef in een huis in dezelfde straat, aan de overkant, daar zag ze hem telkens vandaan komen. Een sympathieke jongen, middelmatig knap, maar zeer vlot

[3] HK dossier fam. Hoekema: Piebe Annes Hoekema aan mejuffrouw S. Vermeer, 11 dec. 1944.

in de omgang. Tet was een paar jaar ouder, ze was onder de indruk van zijn charme, maar niet verliefd. Ze wilde maar één ding: zo snel mogelijk naar huis, om haar ouders en vooral haar moeder bij te staan. Hij wilde haar wel naar Koudum brengen, achterop zijn fiets.

Tet zag het niet zitten, maar hij bleef aandringen en uiteindelijk is ze op zijn aanbod ingegaan. Haar koffer met kleren zou worden nagestuurd. Ze deden een dag over de reis, hij had een fiets met luchtbanden, een kostbaar bezit in die dagen. Het was goed weer, af en toe liepen ze een stukje. Onderweg zagen ze Duitse soldaten maar ze werden niet aangehouden. Bovenaan de Dammenseweg gekomen liet hij haar afstappen.

Ga jij maar vooruit, ik kom later.

Haar ouders waren zeer verbaasd toen ze door de deur stapte. Tranen van verdriet en blijdschap.

Wer is dy jonge dan?

Even later kwam ook Arend binnen. Met Tet had hij nooit gesproken over de mogelijkheid om in Koudum te blijven. Haar ouders waren hem dankbaar voor zijn inspanning. Bijna vanzelfsprekend namen zij hem op in hun gezin, als onderduiker, en stonden volgens Gerrit zelfs toe dat hij hen heit en mem noemde. Wie hadden ze in huis gehaald? Over zijn achtergrond en zijn familie sprak hij nooit.

Arend Klee

'Mijn dochter Berendina is indertijd (24 april 1923) buiten echte bevallen van een zoon die zij Arend noemde. Nadien (augustus 1928) is zij gehuwd met [Gerrit] Jan Klee, door wie dit kind is erkend, vandaar de naam Klee. Het huwelijk tussen mijn dochter en deze Klee is naderhand (maart 1936) door echtscheiding ontbonden. De jonge Arend is drie weken na zijn geboorte, die in Amsterdam heeft plaatsgevonden, naar Steenwijk gekomen en is daar gebleven. Wel ging hij af en toe naar zijn moeder te Amsterdam, maar kwam als regel al weer snel terug.'

Het bovenstaande verklaarde Arends grootmoeder, Femmigje de Vries-Ten Veen (1880-1956) in 1949 tegenover brigadier Anne Sibma te Steenwijk. De verklaring maakt met een verklaring van Arends moeder Berendina de Vries (1904-1992) en haar tweede man Michel Cohen (1907-1989), deel uit van het dossier van Arend Klee bij de Bijzondere Rechtspleging. In 1946 en '47 hebben Femmigje en Berendina verklaringen afgelegd bij de 'Missie tot

Opsporing van vermiste Personen uit de Bezettingstijd', van het ministerie van Sociale Zaken in samenwerking met het Rode Kruis.[4]

Berendina (Dien) de Vries noemde Arend naar haar vader (ovl. 1939). Zij was negentien, woonde in Amsterdam en was kennelijk niet in staat om voor hem te zorgen. Haar beroep was naaister. Drie weken oud werd Arend als een 'zoon' opgenomen in het grote gezin van zijn grootouders Arend en Femmigje de Vries aan de Westwijkstraat nummer 78 te Steenwijk. Toen Arend vier jaar was beviel Femmigje, 47 jaar inmiddels, nog van een 'broertje' genaamd Berend.

De naam van Arends biologische vader is onbekend. Hij is op vijfjarige-leeftijd als zoon erkend door Berendina's man Gerrit Jan Klee (1904-1974), binnen de Klee-familie kortweg Jan genoemd. Toen zij trouwden gaf hij danser op als beroep. Zijn eerste adres in Amsterdam is Geldersekade 44.[5] Hij zou nog vele malen verhuizen. Het is uiteraard mogelijk dat Arend zijn natuurlijke zoon is, want Klee lijkt niet iemand die zomaar een kind zou erkennen. Zijn gedrag als jongeling zien we bij Arend terug.

Als vijftienjarige bracht Gerrit Jan Klee enkele maanden door in het Rijks Opvoedingsgesticht te Leeuwarden. Tegen de tijd van Arends geboorte (het is niet duidelijk of hij Berendina toen al kende) moest hij in dienst; deserteerde en stal, werd gearresteerd, ontsnapte, werd na een dag of twee opnieuw gepakt en in 1924 veroordeeld tot enkele jaren gevangenisstraf. Hij zat onder andere in Utrecht en in Leeuwarden zijn straf uit. In zijn doen en laten was zijn oudere broer Johannes (1900-1986) hem een voorbeeld. Als de kranten geloofd mogen worden heeft hij politie en justitie ook het nodige werk bezorgd, als delinquent.

In september 1928 vertrok Berendina met Gerrit Jan naar Parijs. Het paar scheidde na ruim zeven jaar, toen Arend bijna dertien was. Twee jaar later trouwde Klee in Praag. Dat huwelijk hield slechts een jaar stand. Een rusteloos type; behalve danser had hij vele andere beroepen zoals chauffeur, koopman in ongeregelde goederen, handelaar in stoffen, bonthandelaar en garagehouder. Op zijn persoonskaarten staan drie huwelijken en over een periode van veertig jaar meer dan vijfentwintig woonadressen.

---

[4] De informatie over de achtergrond- en familie van Arend Klee is grotendeels gebaseerd op deze stukken die aanwezig zijn in het Nationaal Archief: 2.09.09 CARB en 2.19.288 Nederlandse Rode Kruis. Mits anders aangegeven zijn de citaten in deze paragraaf Arend Klee afkomstig uit deze stukken.

[5] SAA, persoonskaart G.J. Klee.

Net als Arend was Gerrit Jan zo glad als een aal, zoals mag blijken uit een bericht in de *Nieuwe Vlaardingsche courant* van 12 augustus 1924: 'Eenigen tijd geleden werd te Amsterdam een zekere Gerrit Jan Klee gearresteerd ter zake van inbraak. En daar het de politie van het bureau Leidscheplein bekend was, dat deze Klee een groote vaardigheid bezat in het zich uit de voeten maken, wijdde zij de noodige aandacht aan den arrestant. Tijden het onderzoek bleek, dat de arrestant ter beschikking van de militaire autoriteiten gesteld moest worden, daar hij behalve inbreker, ook nog deserteur was. De politie vestigde er nog eens de aandacht op, dat Klee goed bewaakt moest worden. Dit werd door de militaire politie gedaan en zonder incidenten werd de arrestant overgebracht naar de kazerne te Amersfoort. Hier verslapte de bewaking blijkbaar, want toen men na eenige uren ging kijken … was de vogel gevlogen.'

Gerrit Jan Klee was maatschappelijk gezien niet een heel goed voorbeeld voor de jonge Arend. Dit mag blijken uit de naoorlogse ondervraging van zijn grootmoeder Femmigje te Steenwijk, omdat Arend werd gezocht. Er gold een opsporingsbevel, want in de documenten van de Kriegsmarine te Amsterdam was gevonden dat hij zich vrijwillig had gemeld om te worden ingelijfd bij dit krijgsonderdeel van de vijand. Ook zijn moeder Berendina en haar toenmalige partner Michel Cohen -zij trouwden in 1949- werden in 1949 ondervraagd over Arend. Sjouke de Boer van de gemeentepolitie te Amsterdam noteerde o.a. het volgende: 'Het is met hem vanaf zijn kinderjaren steeds mis gegaan. Hij had verschillende ondeugden, o.a. was hij zeer diefachtig. Kortom, hij was in ernstige mate a-sociaal. In 1941 heeft hij zich schuldig gemaakt aan diefstal van rijwielen, waarvoor hij een gevangenisstraf van acht maanden heeft ondergaan.'
Grootmoeder verklaarde bij dezelfde gelegenheid dat Arend na zijn terugkomst uit de gevangenis eerst naar Steenwijk kwam en vervolgens naar Amsterdam ging. Hij pendelde voortdurend tussen Steenwijk en Amsterdam. In juli 1940 vestigde hij zich in Amsterdam bij zijn moeder en Cohen, op het adres Prinsengracht 838 hs. In februari van het jaar erop werd hij weer in Steenwijk ingeschreven, in mei 1941 weer in Amsterdam. Nu op het adres Koningsstraat 24 II, in de Jodenbuurt. Op zijn persoonskaart bij de gemeente Amsterdam staan als beroepen: los werkman, landarbeider en grondwerker.
Na zijn gevangenisstraf te hebben uitgezeten is Arend volgens zijn grootmoeder vanuit Amsterdam via de arbeidsbeurs naar Duitsland uitgezonden, waar hij gewerkt heeft in Hamburg aan de havenwerken. 'In 1942 is een zoon van mij overleden en Arend is toen

overgekomen voor de begrafenis. Hij kwam evenwel een dag te laat in Steenwijk.' De bewuste zoon, Frans de Vries, overleed op 26 oktober 1942. Arend is niet terug gegaan naar Duitsland, 'maar heeft daarna nog wel een tijd gewerkt op het vliegveld te Havelte voor de Duitsers,' aldus grootmoeder Femmigje.

Op 16 juli 1943 meldde Arend zich aan voor de Kriegsmarine. Op de vragenlijst: "vrijwilligers van Germaanschen en stamverwanten bloede ter opname in de Duitsche Kriegsmarine," liet Klee 'Seemann' invullen als beroep en loog hij over zijn strafblad. De Duitsers trokken zijn verhaal na en ondervroegen zijn moeder, die later daarover verklaarde: 'In 1943 kwam er een Duitser bij mij thuis om een onderzoek in te stellen in verband met zijn vrijwillige aanmelding bij de Kriegsmarine. Ik heb getracht, door op te geven dat mijn zoon niet geheel normaal was en zich aan diefstallen schuldig had gemaakt, te voorkomen dat hij bij de Kriegsmarine werd aangenomen. [...] Mijn zoon is daarna naar mijn moeder in Steenwijk gegaan.'

Toen uit Duitse naspeuringen bovendien bleek dat Arend, noch zijn moeder, zich had aangesloten bij de NSB, kreeg hij ongeveer een maand na de aanmelding het bericht dat men afzag van zijn dienst. Naderhand verklaarde Michel Cohen daaromtrent: 'Ik ken Arend Klee vanaf zijn kinderjaren, omdat ik twaalf jaar bij zijn moeder inwoon. Het is mij niet bekend dat Klee lid is geweest van de NSB of één harer nevenorganisaties. Gedurende de bezettingstijd ben ik, omdat ik een jood ben, bij zijn moeder ondergedoken. Zijn moeder was een goede Nederlandse in de ware zin des woords.'

Nadat hij was afgewezen bij de Kriegsmarine verbleef Arend bij zijn grootouders in Steenwijk, zoals zijn moeder en Cohen verklaarden. Grootmoeder verklaarde dat Arend op het vliegveld van Havelte voor de Duitsers werkte. Ook haar zoon Johannes zou daar in de oorlog gewerkt hebben. In augustus 1944 is Arend ingeschreven op het adres van zijn moeder in Amsterdam: Prinsengracht 838 hs. Waarom is niet duidelijk, want later dat jaar verbleef hij te Steenwijk, waar hij in contact kwam met Tet Hoekema. Het is denkbaar dat het contact is gelegd in het huis van Arends oom Johannes de Vries, een broer van zijn moeder, want ook deze woonde destijds in de Westwijkstraat.

Werd Arend daadwerkelijk door de Duitsers gezocht, zoals zijn moeder in 1946 verklaarde? 'Met enige kornuiten heeft hij naar ik gehoord heb een varken clandestien geslacht en toen het uitlekte is hij op de vlucht gegaan en tot op heden niet teruggekomen. Mijn moeder, mevr. de weduwe B. [F.] de Vries, Westwijkstraat 78 te Steenwijk, zal u waarschijnlijk wel

meer kunnen vertellen. Een foto van mijn zoon heb ik niet.' Haar ondervragers twijfelden aan het verhaal over de clandestiene slachting, zo blijkt uit de aantekeningen in het dossier.
Had hij zich weer eens in de nesten gewerkt en zag hij geen andere weg dan de problemen te ontvluchten? In december 1944 verliet Arend stilletjes zijn familie te Steenwijk. Grootmoeder Femmigje verklaarde in 1947: 'Hij was bij mij inwonend. Tussen Kerstmis en Nieuwjaar is hij 's nachts plotseling verdwenen, zonder ons iets te zeggen. Zijn kleding heeft hij meegenomen.'

Gerrit ruikt onraad

Gerrit Hoekema kreeg onder zijn werk in de bakkerij, van zijn broer Jan het bericht dat Tet was gearriveerd, in het gezelschap van een vent. Bij het binnengaan van de kleine achterkamer zag hij de hele familie rond de kachel. Arend zat op de divan. Toen ze elkaar een hand gaven, wisten beide jongens, Gerrit en Arend, dat ze geen vrienden zouden worden. Gerrit was op zijn hoede, die jongen had iets onbetrouwbaars; zijn wantrouwen groeide door wat Klee zei en vroeg. Op een keer toonde hij wel acht verschillende persoonsbewijzen en een foto van zichzelf op een schip. Daarbij vertelde hij dat deze was genomen in Noorwegen, toen hij als matroos bij de Kriegsmarine werkte.
Hij zei verder: *Als de Duitsers je oppakken heb ik je zo weer vrij.*
Klee probeerde gesprekken in de richting van de bij de Illegaliteit betrokken personen te dirigeren.
Anne Osinga, die zit zeker ook in het verzet? vroeg hij op een keer.
Wat wil je daarmee zeggen? was de wedervraag.
De rest van de familie had geen argwaan, de oom van Arend zat immers in Steenwijk in het verzet. Gerrit besprak zijn zorgen over de nieuwe huisgenoot met zijn baas Theunis Muizelaar en hij klampte Anne Osinga aan. Deze was als verzetsman betrokken bij de hulp aan onderduikers. Hij bond Gerrit op het hart om goed op te letten en kwam regelmatig langs in de bakkerij om met hem over Klee te spreken.

De ongevraagde ontdekking van Sjouke Reinstra

De broertjes Reinstra, Sjouke van vijftien en Johannes (Hampie) van dertien, zagen bij toeval hun nieuwe buurjongen Arend Klee bij de Duitsers in Staveren. Hun broer Jurjen, 'Reade

Jurjen', was met enkele anderen opgepakt de voorgaande nacht. Ze hadden zich moeten melden voor de arbeidsinzet, om in Duitsland te gaan werken. In plaats daarvan doken ze onder. Volgens Sjouke was het rond de kerstdagen 1944, er lag ijs en het was koud. In werkelijkheid was het donderdag 25 januari 1945.[6] Sjouke laat er geen misverstand over bestaan dat het Arend Klee was die hij bij de Duitsers zag. Hij herinnert zich de gebeurtenissen als volgt:

Jurjen sliep uitgerekend die nacht thuis en niet op zijn vaste schuiladres, de oude half vervallen loods aan de onderweg, naast wagenmaker Bruinsma waar zijn oudste broer Jappie werkte. Er lag een parachute van een neergekomen geallieerde vliegenier. Ze hadden de avond tevoren in het donker een paar bomen gekapt bij It Heidenskip voor brandhout. Toen de Duitsers 's morgens om vijf uur op de deur bonsden verstopte hij zich, maar de SD-soldaten telden vier slaapplaatsen en maar drie jongens. Ze vonden Jurjen op de vliering.

Sjouke moest zijn broer de volgende dag een paar klompen brengen, in de gauwigheid gekocht van een zwarthandelaar. Hij droeg een paar afgesneden laarzen en zou koude voeten kunnen krijgen in de cel. Fietsen ging beter over het ijs dan over de weg. Hij ging liever niet alleen, maar zijn oudste broer Jappie kon niet mee:

S*e kinne my der ek wol hâlde wolle*.

Daarom ging Johannes mee naar Staveren, achterop want ze hadden maar een fiets. Nietsvermoedend meldden ze zich in het hotel 'Vrouwe van Stavoren', toen geconfisqueerd en in gebruik als kantoor van de Grüne Polizei. Binnen was het lekker warm, een aanwezige Duitse soldaat in hemdsmouwen en op pantoffels gebruikte het biljart om een pakketje te maken. Sjouke vroeg hem naar de Ortskommandant, de Duitser wees hem het kantoor van zijn chef en zei:

D*ie tur*.

Na te hebben geklopt opende hij de deur toen hij 'ja' hoorde. Binnen zag hij twee mannen, de Ortskommandant zat achter zijn bureau. Met de rug naar hem toe stond, half voorovergebogen, met zijn handen steunend op het bureau, een man die zich omdraaide. Dat had hij beter niet kunnen doen. Het was Arend Klee. Sjouke herkende hem meteen, hij stond twee meter van hem af. Beiden woonden aan de Beukenlaan. Tussen hen woonde het

[6] NA 2.09.09 CABR nr. 4767, Leeuwarden 2104 en 2150 J. en D. P. Muizelaar, verklaringen van Jurjen Reinstra en Wieger Hobma in deze dossiers.

gezin van Karels-Teuntsje van der Veen, de vorige dag hadden ze nog achter de huizen met sneeuwballen naar elkaar staan gooien. Er lag een brood op het bureau en papieren.

Eh..ich habe ein paar holtzschuhe fur meinen bruder…

Raus!

Schreeuwde de Duitser meteen. Sjouke trok de deur snel weer dicht. Hevig geschrokken gingen de jongens zo snel mogelijk naar buiten en met de voor Jurjen bestemde klompen terug naar Koudum. Bij thuiskomst werd duidelijk dat Jurjen niet zat opgesloten in het hotel maar op het politiebureau van Staveren.

Ook de terugweg ging over het ijs. Sjouke wist dat het zaakje niet deugde en was hevig geschrokken bij de aanblik van de Ortskomandant in gezelschap van Arend, die hij al die tijd voor een onderduiker had gehouden. Johannes had niets gezien, hij stond achter Sjouke toen de deur openging. Bij Molkwerum fietste Arend hen achterop, een *hoi* werd uitgewisseld, hij fietste gelukkig snel verder. Nu wist Sjouke zeker dat hij Arend had gezien bij de Duitsers. Bij thuiskomst vertelde het meteen aan Jappie, zijn oudste broer. Jappie zei geen woord, maar al snel kwam er iemand van 'de illegaliteit' die Sjouke het hemd van het lijf vroeg over wat hij gezien had en waarom hij het zo zeker wist.

Een tijdje later kwamen er mensen van het verzet bij de Reinstra's thuis, Sjouke noemt de namen van Douwe Sytsma en Wiebe Hendriks, beiden uit Hemelum. Arend Klee zou niet terug komen zeiden ze en waarschuwden dat de Duitsers een verband konden leggen met hetgeen de beide jongens in Staveren hadden gezien en de verdwijning van Klee. Sjouke begreep dat Arend was gedood omdat hij mensen had verraden bij de Duitsers. Dat was moeilijk te bevatten want hij vond hem een aardige man. Achteraf heeft hij over zijn ongevraagde ontdekking en de gevolgen meer dan eens wroeging gevoeld.

Arrestaties van onderduikers

Behalve Jurjen Reinstra zijn in die dagen in Koudum nog minstens zes jongens door de Duitsers opgepakt. Een van hen was Gerrit Hoekema. Hij vertelde te zijn gearresteerd samen met drie lotgenoten van wie hij twee namen heeft genoemd: Klaas Jitse de Vries, opgepakt bij wagenmaker Pieter Veenstra en 'grutte' Theo Bakker die zat ondergedoken in de boerderij van Wiebren Dijkstra aan de Bovenburen. Het was midden in de nacht, zo vertelde Gerrit. Een flinke groep soldaten met herdershonden rammelde aan de deur bij 'Muoike Gees', wonend

in de diaconiewoningen bij de kerk, Gerrits slaapadres. Eerder sliep hij altijd bij zijn baas Theunis Muizelaar. De vier jongens werden vastgezet in 'de Vrouwe van Stavoren'. De volgende dag bracht Gerrits broer Jan een pakje met kleren en een briefje van zijn moeder. Ze drukte hem op het hart niet te vluchten zoals Piebe had gedaan.

Jurjen Reinstra was waarschijnlijk de voorgaande nacht van zijn bed gelicht net als Wieger Hobma en Willem Tuchscherer. Atte Reinstra, geen directe familie van Jurjen, hoorde ook bij dit groepje, maar hij werd vrijgelaten op aanstaan van een familielid die bij de NSB was. De anderen zijn op zaterdag 27 januari naar Sneek vervoerd. Dit valt op te maken uit de naoorlogse verklaringen van Jurjen en Wieger, die beiden zeggen op donderdag 25 januari te zijn gearresteerd en op zaterdag door een vrachtrijder uit Hindeloopen naar Sneek te zijn gebracht. Met die verklaringen is iets aan de hand want aanvankelijk verklaarden beiden dat ze op vrijdag 26 januari waren gearresteerd en beiden hebben dit in latere verklaringen herroepen.

Gerrit verbleef naar eigen zeggen ook twee dagen in Staveren, net als zijn twee of drie medearrestanten. En ook zij zijn door de vrachtrijder uit Hindeloopen naar Sneek gebracht. Wieger, Jurjen en Willem zijn daar langer dan een week vastgehouden want zij zijn op dinsdag 6 februari ingeschreven in het gevangenisregister te Leeuwarden. Gerrit en de zijnen op 7 februari. Gerrit heeft de datum van zijn arrestatie niet genoemd, niet gesproken over het verblijf in Sneek en ook noemde hij niet of hij het andere groepje daar of in Staveren heeft gezien.

Jurjen en Wieger legden officiële verklaringen af in het kader van het strafproces tegen vader en zoon Jacob en Douwe Pieter Muizelaar, dorpsgenoten, die in 1946 zijn veroordeeld voor het verraad van het groepje van vier waartoe zij en Willem Tuchscherer behoorden. Ook Douwe Pieter was gearresteerd wegens ontduiking van de arbeidsinzet en heeft onder druk van zijn vader en met een Duits pistool onder de neus zijn leeftijdsgenoten aangegeven. Zij hebben dit bekend en zijn in 1948 veroordeeld door het tribunaal van de bijzondere rechtspleging te Sneek. Het procesdossier wordt bewaard in het Nationaal Archief te Den Haag.[7] Uit de stukken blijkt dat Muizelaar sr., vader van zestien kinderen, zijn zoon onder druk had gezet om het verraad te plegen.

[7] De verklaringen van Hobma en Reinstra in: NA 2.09.09 CABR, Leeuwarden 2104 en 2105, J. en D. P. Muizelaar.

De arrestatie van de jongens had hele nare gevolgen. Wieger Hobma, Jurjen Reinstra, Willem Tuchscherer, Gerrit Hoekema, Klaas Jitse de Vries en Theo Bakker, zijn vanuit Leeuwarden afgevoerd naar het beruchte gevangenkamp 'Schwarzer Weg' te Wilhelmshaven, waar ze onder erbarmelijke omstandigheden dwangarbeid moesten verrichtten in de havens en op het land. Half februari werd Jelle Munniksma nog ingerekend en ook hij belandde in Wilhelmshaven. Willem Tuchscherer overleefde het niet. Hij stierf in dat vreselijke oord op 8 april 1945.[8]

2. Hoe het verzet reageerde

Door de arrestaties van de jongens en de ontdekking van Sjouke Reinstra, kwam Arend Klee onder het vergrootglas te liggen bij het verzet. De naoorlogse verklaring van verzetsman Anne Osinga vormt de basis voor reconstructie van de gebeurtenissen die volgden. Dit is aangevuld en vergeleken met informatie uit andere bronnen; documenten, zoals de verklaring van Osinga's kompaan Winus Steenhuisen, zowel als herinneringen opgetekend uit de mond van informanten.

Anne Osinga en Winus Steenhuisen

Het georganiseerde verzetswerk in Koudum begon omstreeks 1943, met het onderbrengen van onderduikers. Aannemer Theunis de Vries, manufacturier Anne Osinga, ondernemer Wiebe Munniksma en de gereformeerde predikant Arie van Dijk waren pioniers. Ze begonnen ieder voor zich. Dominee Van Dijk kreeg onderduikers toegespeeld van collega's in het land en ging desnoods zelf op pad om ze op te halen. Theunis de Vries was de lokale agent van het verzetsblad *Vrij Nederland*, na 1943 van *Trouw*. Hij kreeg zijn eerste klant via dominee Touwen te Makkum. Wiebe Munniksma raakte betrokken via zijn zwager Haitze Wiersma, destijds politieman en verzetsleider te Boskoop. Toen het Wiersma daar te heet onder de voeten werd dook hij onder in Friesland en werd hij verzetsleider in de Zuidwesthoek.[9] Anne Osinga rolde in dit werk doordat hij jongens in het dorp hulp aanbood bij het ontduiken van de verplichte tewerkstelling in Duitsland.

---

[8] Jan de Vries, "Koudumers in strafkamp Wilhelmshaven 1945," *Bulte Nijs, dorpskrant van Koudum* (mei 2020).
[9] T 350 nrs. 447, Wiersma, 1383 verslag HON, 1308 De Vries; Histoarysk Koudum, "Verzetsmensen," historischkoudum.nl.

De situatie werd steeds grimmiger. Een jaar later had Koudum een zogenaamde knokploeg, onder leiding van Gerben Oppewal, marechaussee te Franeker. Deze groep van vijf man bestond verder uit Gerben Ypma uit Huizum, rayonhoofd van de L.O., de landelijke organisatie voor hulp aan onderduikers, de marinier Jaap Niemans uit Den Haag, Jan Tuchscherer uit Voorburg, beiden ondergedoken in Koudum. Ook L.O.-man Winus Steenhuisen, afkomstig van Bergum, was K.P.-lid. Steenhuisen woonde in bij Anne Osinga en noemt hem hoofdcontact [Koudum] van de L.O.[10]

Met een schokkende wraakactie na een brutale verzetsdaad, raakten de Duitsers het verzet in het hart. De knokploeg roofde op 3 augustus onder leiding van Haitze Wiersma, een grote partij bonkaarten uit de kluis van de zuivelfabriek te Workum. Deze actie leidde tot de liquidatie door de Duitsers van Gerben Ypma en Tjalke van der Wal, op 16 augustus. De laatste omdat KP-leider Oppewal in zijn huis zat ondergedoken. Johannes Hoekstra werd ook ingerekend, omdat Jan Tuchscherer en Jaap Niemans in zijn huis verbleven. Zijn dochter Feikje zag vanachter het raam hoe hij in de tuin een revolver in de nek kreeg. Er klonk een schot, maar als door een wonder ontliep Hoekstra zijn executie door toedoen van een Duitse officier en werd hij zelfs vrijgelaten. De schutter was een van de gebroeders Faber, de beruchte SS'ers en oorlogsmisdadigers.[11]

De dramatische gebeurtenissen van 16 augustus 1944 betekenden niet het einde van het verzetswerk. De geweldsspiraal was niet doorbroken, integendeel. Wel was het verzet genoodzaakt zijn organisatie aan te passen omdat behalve Gerben Ypma ook Theunis de Vries en Wiebe Munniksma waren uitgeschakeld. Met hun gezinnen moesten ze hals over kop onderduiken. Ze bleven tot het einde van de oorlog onder de radar. Zo ook Johannes Hoekstra en familie.

De veranderingen vielen samen met de oprichting van de NBS, de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, lokaal vaak aangeduid als sabotagegroep. Lammert de Boer, het plaatselijke contact van de L.O. te Hindeloopen, de evenknie van Theunis de Vries c.q. Anne Osinga, deed verslag over de gebeurtenissen in zijn woonplaats. Hij noteerde over de verandering: 'In Koudum was een organisatie, in Workum [ook] en toen kregen we de rayons Hindeloopen, [Hemelumer Oldephaert en] Noordwolde, Staveren en Gaasterland, waarvan Koudum het

[10] HK, "Verzetsmensen," historischkoudum.nl.

[11] P. Wijbenga, *Bezettingstijd in Friesland,* deel II (Leeuwarden: De Tille 1995), 278-281; Wim Beekman c.s., *100 jaar (1913-2013) Dorpsbelangen Koudum* (Koudum: vereniging dorpsbelangen, 2013), 42-51.

centrum was.'[12] Het is opvallend dat de kennelijk centrale rol van Koudum, die ook doorschemert in andere verslagen, op geen enkele wijze tot uiting komt in het boek *Bezettingstijd in Friesland* van Wijbenga.

Osinga en Steenhuisen stonden kennelijk niet onder Duitse verdenking. Zij zetten in Koudum de hulp aan onderduikers voort; in nauwe samenwerking want Steenhuisen woonde bij Osinga in. Sjerp Praamsma van Bolsward, werd het nieuwe rayonhoofd van de L.O., de opvolger van Gerben Ypma. Het lijkt voor de hand te liggen dat Osinga het werk van Theunis de Vries voortzette, zoals Steenhuisen ook aangeeft. Praamsma noemt in zijn verslag het aantal van maar liefst zeshonderd onderduikers die onder zijn leiding werden verzorgd in Workum, Hindeloopen, Staveren en de gemeente Hemelumer Oldephaert en Noordwolde (HON). Voor de benodigde bonkaarten, om aan voedsel te komen, en vervalste persoonsbewijzen, kregen ze volop medewerking van ambtenaren op het gemeentehuis te Koudum, zoals eerste ambtenaar Lolke Dokkum en Hinne de Jong, leider van de distributiedienst.

De knokploegleden Tuchscherer en Niemans zijn niet opgepakt in augustus 1944, ook de leider Oppewal ontkwam. Niemans bleef actief in het verzetswerk en was als NBS-er betrokken bij de bevrijding van Heerenveen. Verder is weinig bekend over de gedragingen van dit drietal. Praamsma schrijft over de knokploeg in Koudum dat Oppewal in functie bleef als K.P.-leider maar noemt ook Steenhuisen in die functie: 'Ewinus Steenhuisen, uit Bergum, plaatsvervangend rayonhoofd en KP-leider van de sabotage-ploeg.' Praamsma noteerde ook: 'In september [1944] werden door Theo [Winus Steenhuisen] en mij op bericht van de centrale de gevechtsgroepen opgericht.' Verzetsman Rintje de Boer uit Sneek beschreef wat hij allemaal had gedaan voordat hij zich aansloot bij 'de sabotagegroep N.B.S. gestationeerd te Koudum.'[13]

Het is niet duidelijk hoe e.e.a. te rijmen is met de woorden in het verslag van Osinga: 'We misten onze knokploeg', over de gebeurtenissen in januari 1945. Volgens Praamsma was er per september 1944 weer een knokploeg en volgens Lammert de Boer te Hindeloopen werd Koudum het centrum van het regionale verzetswerk.[14]

---

[12] T 350 nr. 1384, L. de Boer, "Verslag van Hindeloopen."
[13] T 350 nr. 821, Rintje de Boer.
[14] T 350 nr. 818, Lammert de Boer.

Winus, voluit Ewinus Setinus Steenhuisen opereerde onder de schuilnaam Theo van der Meulen, waarmee hij zelfs stond ingeschreven op de gemeentelijke woningkaart van het pand van Osinga. Hij kreeg verkering met Hotske, een dochter van gemeentesecretaris Pieter de Jager. In 1946 zijn ze getrouwd. Steenhuisen lijkt in zijn verslag op Arend Klee te doelen als hij zonder die naam te noemen schrijft over een verrader die zich voordeed als onderduiker: 'Alles ging goed tot er in januari '45 een vreemde eend in de bijt kwam die de zaak in Koudum ging verraden. Eerst verschillende onderduikers, nadien zou hij met de organisatie beginnen.'[15]

De ongrijpbare Arend Klee

De verzetsgroep ging zorgvuldig te werk bij het verzamelen van bewijs. Bij het doorzoeken van Klees kast op het kostadres vonden ze een zakje van de Staverse bakker die was gevestigd tegenover het hotel waar de SD was ingetrokken. Daarop volgde men hem ongezien op een van zijn tochten naar Staveren, daar bleek hij inderdaad het Zoll-kantoor in het hotel te bezoeken.

Osinga schetst zijn positie en hij vertelt over de ontdekte verrader: 'Ik zat praktisch alleen, omdat [Theunis] De Vries en [Wiebe] Munniksma weg waren. Bij Auke der Groot (in Staveren) hadden de Duitsers het huis leeggehaald. Die jongen had lakens beloofd en toen vroegen de mensen hoe hij eraan kwam. Hij zeide, dat hij een vriend had tussen Hemelum en Bakhuizen en dat die wel eens pakjes kreeg. Sjerp Praamsma is naar Hemelum gegaan en Bakhuizen, maar nergens woonde een vriend De Vries van hem. Wij zeiden toen dat die lakens afkomstig waren uit het huis van Auke de Groot. Ook was hij eens gekomen met steenkool, die hij ook van de Moffen had gekregen. Wij dachten toen: *hij zit geregeld bij de moffen*.'[16]

Verzetsleider Sjerp Praamsma zou volgens Osinga de verrader zijn gevolgd naar de Duitsers in Staveren. Hetzelfde claimt Jolling Smid uit Hindeloopen die als onderduiker zich in Koudum bij het verzet aansloot. Harmen Glashouwer werkte in 1994 aan een boekje en maakte een verslag van het gesprek met plaatsgenoot Jolling, over hoe hij de verrader die hij

[15] T 350 nr. 1223, Steenhuisen.

[16] Het verhaal van de arrestatie van Klee is grotendeels gebaseerd op het verslag van Anne Osinga, aanwezig bij Tresoar in het archief van de Vereniging Friesland 1940-1945 (T 350 nr. 1383, verslag HON, Osinga) Mits anders aangegeven komen ook de citaten in dit hoofdstuk uit Osinga's verslag. Wanneer informatie afkomstig is uit gesprekken met informanten blijkt dit uit de tekst. Citaten uit deze gesprekken zijn cursief weergegeven

Arend Klee noemt was gevolgd. Wat Praamsma eventueel ontdekte is niet bekend, maar net als Sjouke Reinstra zag ook Smid dat Klee in Staveren sprak en zelfs een pilsje dronk met de SD-commandant. De geloofwaardigheid van het verhaal is twijfelachtig omdat Smid, onderduiker en verzetsman, op klaarlichte dag bij de SD naar binnen zou zijn gelopen onder het mom van het terugvragen van een gevorderde fiets, zoals Glashouwer me vertelde. Als het waar is, dan heeft het verzet zich uitgeput in het verzamelen van bewijs tegen Klee.

De verzetsgroep wilde niets liever dan Arend Klee zo snel mogelijk uit de weg ruimen. Osinga: 'Toen viel weer de verdenking op hem. Wij zeiden: we zullen hem ophalen, maar we misten onze K.P. Wij gingen naar de districtscommandant en die zeide: Het is natuurlijk weer het oude liedje, die en die wantrouwen jullie en dan later blijkt er niets van waar te zijn.' De districtscommandant was Simon de Jong uit Balk, die toen zat ondergedoken in Koudum, bij zijn zwager, de manufacturier Jabik (Jacob) de Boer.[17]

Osinga was overtuigd van het verraad en voerde de druk op richting de districtscommandant. 'Ik heb toen tegen hem gezegd, dat als ze mij mochten pakken, ik er niet voor instond, dat ik zijn naam niet zoude noemen. Hij zeide toen, dat wij hem maar moesten zien te pakken. Wij kregen het voor elkaar dat wij het direct mochten doen. De sabotage groep van Hemelum kwam hier om hem te pakken, maar het ging mis, de jongen smeerde hem. De hele volgende week hebben wij hem in de gaten gehouden en toen is hij één keer in Staveren geweest.'

Arend had na door Sjouke te zijn gezien bij de Duitsers in Staveren en na deze arrestatiepoging alle reden om het dorp te ontvluchten, maar merkwaardig genoeg deed hij dat niet. Vertrouwde hij op Duitse bescherming, of was hij zich niet bewust van de verdenking? Bij Sjouke Reinstra en ook bij Hoekema thuis hing hij het verhaal op dat hij met de Duitse commandant sprak over de vrijlating van Jurjen.

Osinga en de zijnen spraken opnieuw met de districtscommandant. 'Wij zeiden tegen hem dat de jongens van Langweer hem maar moesten pakken.' Winus Steenhuisen is naar Langweer gefietst, op een vrijdagavond en kwam zaterdags met vier kerels terug van wie Osinga de namen Hans en Harry noemt. Het is de combinatie van deze schuilnamen die leidt naar hun mogelijke identiteit: Gerard Reeskamp (1899-1970), ofwel *De Drogist*, en Johannes Deinum (1920-2003), van Workum, beiden geharde verzetslieden, actief in Friesland.[18] Ze

[17] T 350 nr. 1156, Praamsma; HWG, "Gaasterland in Oorlogstijd."
[18] T 350, bijlage 4, lijsten van schuilnamen.

stonden in nauw contact met verzetsleider Haitze Wiersma (1911-1982), een naam die veelvuldig opduikt bij aangelegenheden van het verzet in Koudum.

Osinga meldt dat ze naar zijn huis gingen. De rest van de dag werd gebruikt voor het beramen van een plan, ze maakten tekeningen en verkenden de situatie. De arrestatie moest in alle rust verlopen. Maar, 'de klok had nog geen zes geslagen of zij werden wild en vlogen op hun prooi af,' aldus Osinga. Hij volgde de gebeurtenissen nauwlettend, zonder zelf tevoorschijn te komen. 'Ik stond er niet ver vanaf.' Osinga zag dat de twee mannen aanklopten bij Hoekema en heel rustig en beleefd naar Arend vroegen en zeiden dat ze bericht hadden van zijn grootmoeder uit Steenwijk. Arend gaf er geen enkele blijk van op zijn hoede te zijn. Hij kwam zonder aarzelen, trok zijn jas aan en ging met de mannen naar buiten. 'Hij had hoogstwaarschijnlijk een vuurwapen,' aldus Osinga.

Met Arend in hun midden liepen de Langweerder mannen richting Hoofdstraat. Het zag er slecht uit voor Arend, maar in de enorme spanning van dat moment bleek hij het koelbloedigst. Osinga: 'Eén van die jongens uit de kapperszaak ziet hem lopen en zegt: *hè, dat is eigenaardig, hij tussen 2 mannen in en 2 man erachter, dat klopt niet.* Zij hadden 2 ijzeren staven bij zich. Zij zouden hem bij Galamadammen in het water laten vallen. Die jongen dacht dat het landwachters waren en waarschuwde hem. Toen zegt één van die jongens: *donder op*. Toen nam Arend Klee een sprong, maar één van die vier mannen sprong er achter aan. Hij kon schieten, maar liet hem gaan. Het was 's avonds 7-8 uur en het was druk en hij raakte hem kwijt en ze kwamen weer bij mij, maar ze zouden terugkomen. Ze zouden hem dan wel halen en ik moest uitzoeken waar hij zat.'

Arend 'duikt onder'

Hoewel hij destijds nog maar een jaar of zes was, zei Henk Hoekema zich na al die tijd nog bepaalde details van de oorlog en de gebeurtenissen rond Arend Klee te herinneren. Henk, destijds Hindrik, is de zoon van Ulfert en Geeske Hoekema bij wie Arend Klee zijn toevlucht zocht na de tweede arrestatiepoging. Klee was door Uilke Hoekema (omke Úlke) aan de Beukenlaan in huis genomen, maar was regelmatig te gast in het gezin van Ulfert. Mogelijk meer en meer toen hij wist dat de ondergrondse hem zocht omdat ze hem van verraad verdachten.

De huizen van Uilke en Ulfert waren achterom verbonden door tuinen en veldjes. Als 's avonds de spertijd was ingegaan kon men langs die weg ongezien bij elkaar op bezoek komen. Vader Ulfert was muzikant bij de fanfare 'Richard Hol' en werkzaam op de groentekwekerij Welgelegen. In de oorlog werd daar ook tabak verbouwd. Slager Boonstra sneed de gedroogde bladeren fijn tot rooktabak. Ulfert bewaarde de zakjes gedroogde en gesneden 'eigen kweek' boven op de kast en deelde er soms wat van uit.

Bij de arrestatiepoging door de groep uit Hemelum, de eerste poging, was Arend niet bij de Hoekema's aan de Beukenlaan in huis en ook niet in de Bakkersteeg, maar bij 'Meuke Geeske' die in een van de diaconiehuisjes woonde. Henk herinnert zich de vreemde situatie van die avond als volgt: Op een avond kwam hij ons huis binnenstormen door de achterdeur. Volledig buiten adem stond hij in de kamer en kon geen woord uitbrengen. Hij ging niet zitten maar boog voorover en hing met zijn bovenlichaam over de naaimachine die in de kamer stond, zo'n type op een onderstel. Daarna ging hij naar boven.

Wanneer en hoe Arend de situatie aan mijn ouders heeft uitgelegd weet ik niet. Later begrepen we dat de ondergrondse hem had willen arresteren en dat hij was ontsnapt.

De gebeurtenissen rond Arend Klee maakten op Henk diepe indruk, maar traumatisch was het niet.

Als kind ga je daar anders mee om. De volgende dag loop je weer buiten te spelen alsof er niets aan de hand is.

Het onderwerp is later regelmatig ter sprake geweest op familiedagen. Zowel zijn oom en tante als zijn ouders hadden geen enkel vermoeden van Arends dubbelrol.

Ze waren naïef.

Aan de andere kant wist hij zijn doen en laten kennelijk zeer goed te verbloemen. Bovendien hield iedereen zijn mond dicht, terwijl achteraf sommige dorpsgenoten zeiden dat ze aldoor geweten hadden dat die Klee niet deugde. Op een keer kwam hij bij Ulfert Hoekema aanzetten met een brood. Een kuch zoals hij dat noemde, gebakken door mensen van het verzet in Hemelum, ten behoeve van onderduikers. Henk zei daarover:

We hebben het opgegeten. Het was geen gewoon brood, er zat een speciale zurige smaak aan.

> Het brood moet een welkome afwisseling zijn geweest voor 'it fretten út de Gaarkeuken', dat kennelijk zo slecht was dat ze er bij Uilke Hoekema aan tafel niet voor hoefden te bidden. Pas achteraf daagde het besef dat Arend dit brood van de

Duitsers moet hebben gekregen. En dat het niet in Hemelum door het verzet, maar waarschijnlijk in Staveren voor de Duitsers gebakken was. Ook bij Tet rezen vraagtekens. Het viel haar op dat Arend altijd geld had en ze probeerde te bedenken hoe hij daar toch aan kwam.

De 'jongens van Langweer'

Het verhaal van de mislukte aanslag op Arend Klee werd de volgende zondagochtend al rondverteld in het dorp. Er waren zelfs geruchten dat een van de vier betrokken mannen op zijn fiets een machinegeweer had gemonteerd. Toen de fiets van die man omviel namelijk, was het stuur kromgebogen onder het gewicht. Osinga hoorde dit verhaal op straat, van twee ondergedoken jongens, ze keken hem aan alsof ze wel wisten dat hij ermee te maken had. De fiets was zo zwaar door het gewicht van ijzeren staven die de mannen bij zich hadden om aan het lichaam van Klee te binden. Ze wilden zijn stoffelijk overschot laten verdwijnen door het in het water te gooien. Osinga hoorde van dezelfde jongens dat Klee was gevlucht naar Ulfert Hoekema en daar in huis was.

De rommelige situatie moest zo snel mogelijk worden opgelost. 'Want ik wilde de aandacht echt niet op mij gevestigd hebben,' liet Osinga noteren. Hij ging naar de Hoekema's en beloofde aan Uilke Hoekema om voor Arend zo snel mogelijk een onderduikplaats te regelen. Daardoor kreeg hij het zover dat Arend de deur niet uit mocht. Op de Dag des Heren lieten ze hem met rust. Maandagochtend om negen uur waren de mannen uit Langweer terug bij Osinga, ze wilden niets liever dan Klee meteen ophalen. Een van de mannen bleek hem te kennen volgens Osinga: 'Hans zeide: *ik heb met diezelfde kerel op het vliegveld gewerkt en toen verraadde hij de arbeiders bij de moffen'*. Osinga wilde echter dat de mannen eerst met Uilke Hoekema zouden praten.

Weer moesten ze tot de avond wachten. Het regende. Met getrokken revolvers kwamen ze bij Uilke Hoekema naar binnen en vroegen wat de kortste weg was naar het huis van zijn broer Ulfert. Ze wisten dat Klee daar te vinden was. Gerrit Hoekema vertelde mij wat er gebeurde toen de mannen in de kamer stonden, alsof hij er zelf bij was, later realiseerde ik me dat hij al was opgepakt en door de Duitsers gevangen gezet. Hij herhaalde de dialogen als volgt:

Wat binne jimme foar mannen? vroeg Uilke.

Wat bin jo foar man Hoekema? was de tegenvraag.

Ik bin in Nederlander, antwoordde Uilke.

Dat binne wy ek, zeiden de mannen.

Wij sitte al seis wiken achter dizze fint oan. Hij is de grutste ferrieder fan hiel Fryslân en de kûgel noch net wurdich. Sneon is hy ús ûntkommen, mar dat bart hjoed net opnij. Wy geane no nei it hús fan Ulfert om him op te heljen, jo bliuwe salang yn e hús.

Wat zich daar afspeelde heeft Henk Hoekema verteld. Hij was ongewild getuige van Klee's arrestatie in het huis van zijn ouders.

Het schemerde en Arend zat in de kamer in de leunstoel bij het zijvenster, ik zat bij hem op schoot. Samen zongen we versjes uit Fryslân Sjongt!

Er was een korte lichtflits voor het zijraam en kort daarna hoorden we voetstappen in het gangetje naar achteren. Een gewapende man kwam de kamer binnen. Hij beval iedereen te gaan staan.

Mijn moeder en mijn beide zusters of één van hen, waren ook in de kamer. Mijn vader was er niet.

Vader Ulfert maakte net buiten een praatje, hij zag wat er gebeurde en heeft later aan Gerrit verteld hoe het was gegaan. Osinga bleef naar eigen zeggen in de buurt en volgde alles van afstand.

Arend was zich er uiteraard bewust van dat het om hem te doen was, toen die man met getrokken revolver in de kamer stond. Hij raakte hevig in paniek en brulde meteen dat hij geen verrader was. Maar met dat wapen op zich gericht kon hij geen kant meer op. Henk weet nog dat Arend zich bij het opstaan nog snel van zijn portefeuille ontdeed. Deze bleef achter in de leunstoel. Iedereen moest met de handen omhoog tegen de linnenkast gaan staan.

Mijn moeder weigerde dit bevel op te volgen, omdat ze niets misdaan had. Ze verliet de kamer en ging huilend op de trap zitten in de gang. Achter in het keukentje werd Arend hardhandig afgerost en in de boeien geslagen. *Wij hoorden hem wel schreeuwen en naderhand zagen we bloed op de okergele muur van het keukentje,* aldus Henk.

Er waren minstens drie mannen bij de arrestatie betrokken. De andere twee stonden op wacht; een aan de voorkant van het huis en de andere aan de achterkant. Ze namen Arend mee en bevalen ons het huis niet te verlaten. Ook de portefeuille ontdekten ze en namen die mee.

De liquidatie

Het gedrag van Arend Klee heeft veel overeenkomsten met dat van de 'slûchslimme' Lieuwe, de hoofdpersoon in het hoofdstuk: "Verraad van een sukkel" in *Bezettingstijd in Friesland*.[19] Beiden waren in de oorlog twintigers, met alleen lagere school. Beiden werden veroordeeld voor diefstal, werkten vrijwillig in Duitsland, werkten op een vliegveld, meldden zich vrijwillig bij de Kriegsmarine en werden afgewezen. Beiden klampten zich vast aan een vrouw, om uiteindelijk te eindigen als verrader van degenen die hen beschermden. Lieuwe bedroog ook de Duitsers van tijd tot tijd en stond door zijn grenzeloos opportunisme uiteindelijk tussen twee vuren. De Duitsers dreigden met zijn arrestatie als hij niet met namen kwam en Friese verzetslieden waren naar hem op jacht om hem te liquideren.

Ongetwijfeld zat Arend Klee in een vergelijkbare benarde positie. Lieuwe bracht het er levend af en werd na de oorlog opgepakt en veroordeeld tot twintig jaar. Arend Klee had minder geluk: toen het verzet hem oppakte maakten ze nog dezelfde dag een einde aan zijn leven. Osinga: 'In vijf minuten hadden ze hem de deur uit en toen gingen ze met hem naar Galamadammen, waar hij een kogel in zijn nek kreeg. Toen bonden ze de zware ijzeren staven om zijn lichaam en toen het water in.' Steenhuisen: 'We hebben hem in samenwerking met de sabotage groep te Doniawerstel op maandag 5 februari 1945 kunnen fusilleren in overleg en goedkeuring van D.C. IV [Simon de Jong, commandant van district 4]. Dit gebeurde bij de brug bij de Galamadammen.'[20]

In 2005 vertelde de inmiddels 94-jarige Wiebe Munniksma in familieverband het volgende over Arend Klee: 'Toen de ondergrondse hem betrapte zei hij dat hij geen verrader was. Maar hij voelde wel aan dat het verkeerd was. Ze hebben hem doodgeschoten bij de Galamadammen en met een wagenwiel om zijn nek in het water gegooid. Het stoffelijk overschot kwam later toch boven drijven. Klaas Hiemstra die heeft hem gevonden en begraven op een stukje land van hem, bij de windmolen. Dat heeft hij na de oorlog aan oerpake Wiebe verteld. Maar omdat die 'verkeerde man' niet meer bij de groenen [SD te Staveren] kwam, kregen die argwaan en daardoor hebben ze bij een razzia weer een aantal anderen uit Koudum opgepakt.'[21]

---

[19] Wijbenga, *Bezettingstijd,* deel III, 307-312.
[20] T 350 nr. 1223, Steenhuisen.
[21] HK, dossier Wiebe Munniksma: "Vragen over de tweede wereldoorlog aan Wiebe Munniksma."

Sipke Tjerkstra kwam in 2013 met de volgende lezing:

Wiebe Hendriks heeft mij verteld dat hij betrokken was bij de mislukte poging Klee in te rekenen. Later kwamen er vijf mannen om dit te doen, die waren meer mans, echte rauzers. Ze hebben hem bij Ulfert uit het huis gehaald. Het bloed zat op het behang. Wiebe vertelde me ook dat Klee bij Galamadammen in het water is gegooid.

Volgens Jolling Smid uit Hindeloopen is Klee geliquideerd door verdrinking in de Morra. Harmen Glashouwer die dit uit de mond van Smid noteerde vertelde mij later dat hij niet alles had opgeschreven. Hij zei zich te herinnerde dat Smid ook had gezegd: 'Dat wil je nooit meer meemaken, hij schreeuwde om zijn moeder.'

Kort na de oorlog, op 14 mei 1945, werd Osinga door de Marechaussee gehoord over de zaak Arend Klee, in het kader van de opsporing van tijdens de oorlog clandestien begraven lijken. Hij verklaarde toen als volgt:

'Als Illegaal werker is mij het navolgende omtrent de wegvoering van Arend Klee bekend: Op last van den Districts-Commandant der N.B.S., District IV, is genoemde Klee door de sabotagegroep van Doniawerstal, omstreeks half januari 1945 in zijn kosthuis opgepakt en weggevoerd, zulks in verband met zijn relaties met de S.D. te Stavoren als geheim agent. Even buiten de gemeente Koudum, nabij Galamadammen, is deze persoon doodgeschoten en in het kanaal, hetwelk de verbinding vormt tusschen de Fluessen en de Morra geworpen, zulks nabij de Galamadammen. Omstreeks 26 maart 1945 is de eerder genoemde Klee door een voorbij varende schipper gevonden in het bijzijn van een illegaal werker. Deze heeft zorg gedragen dat het lijk in een weiland gelegen achter de Galamadammen is begraven. De plaats van het lijk is aangeduid door middel van een paaltje. Eenige papieren welke Klee bij zijn wegvoering weg heeft kunnen werpen zijn weergevonden en aan mij als illegaal werker ter hand gesteld. Door een na de bevrijding gearresteerde Duitscher der S.D. te Stavoren is verklaard dat Arend Klee inderdaad in betrekking stond met deze S.D. en daarvoor als geheim agent werkte. Door mij zij nog opgemerkt dat ik niet aan de actie tegen Arend Klee heb medegewerkt, maar dat ik deze gegevens alleen als illegaal werker heb vernomen.'[22]

[22] SWF HO nr. 49, proces-verbaal Haagsma, 14 mei 1945.

Arrestaties van verzetsmensen

Gerrit Hoekema vertelde dat de Duitsers meteen doorhadden dat Klee dood was. Hij citeerde de Duitsers als volgt:

Wij zijn onze beste vriend hier kwijtgeraakt.

Het zijn dezelfde woorden als in de verklaring van Anne Osinga: 'De moffen vertelden drie dagen later dat zij hier hun beste vriend verloren hadden.'[23] Duitse militairen zijn bij Gerrits ouders aan de Beukenlaan geweest. Drie man sterk stonden ze bij Uilke en Geeske in de kamer. Of zij wisten waar Arend Klee was. Uilke wist zich uit de situatie te redden door te zeggen dat Klee was meegenomen door landwachters – zoals hij zelf verklaarde. Zodra de Duitsers weg waren, drong Geeske aan om onder te duiken, bij haar zuster die in Wervershoof woonde. Een schipper uit Workum bracht hen naar Medemblik.

Ook Henk Hoekema herinnerde zich dat de Duitsers verhaal kwamen halen bij zijn ouders. Maar anders dan zijn neef Gerrit vertelde en Osinga liet noteren, was het voor zijn gevoel eerder enkele weken dan enkele dagen na de liquidatie van Klee. Overigens spreekt Osinga zichzelf tegen, temeer omdat hij ook nog liet vastleggen: 'Op 9 februari 1945 doken wij onder door die liquidatie.' Als hij geloofd mag worden dan waren de Duitsers drie dagen na half januari naar Arend op zoek en wachtte hij tot 9 februari met onderduiken. De termijnen die hij noemt passen bij de door Steenhuisen genoemde liquidatiedatum 5 februari.[24] De termijn die Henk Hoekema noemt lijkt verband te houden met het naar voren halen van Klee's dood, zoals naast Osinga ook Tet Hoekema en Sjouke Reinstra deden.

Henk zat op de steen die anno 2022 nog steeds bij de westelijke ingang van de Bakkersteeg tegen de gevel staat. Met geweren bewapende Duitse militairen met een herdershond kwamen op de fiets van beneden en vroegen hem:

'Wo wohnt Oekema?'

Henk vervolgde: 'Op mijn aanwijzen gingen ze naar ons huis. Het was aan het eind van de middag en mijn vader was thuis, weet ik nog. De gordijnen moesten dicht. De Duitsers bleken op zoek te zijn naar informatie over de verdwijning van Arend, maar veel wijzer werden ze niet, omdat mijn ouders zich van de domme hielden. Ik ben net zolang op die steen blijven zitten tot de soldaten weer buiten kwamen en weggingen.'

---

[23] T. 350 nr. 1383, verslag HON, Osinga.
[24] T 350 nr. 1223, Steenhuisen.

In de nacht van 9 op 10 februari vond een razzia plaats in Koudum. De Duitsers arresteerden vijf inwoners: gemeentesecretaris Pieter de Jager, manufacturier Jan K. Muizelaar, hoofd van het distributiekantoor Hinne de Jong, gereformeerd predikant ds. Arie Jan van Dijk en eerste ambtenaar Lolke Dokkum. Osinga en Steenhuisen werden ook gezocht maar wisten hun arrestatie te ontlopen. Volgens Osinga was de razzia een vergelding voor het uitschakelen van Arend Klee.[25] Maar kennelijk had deze nog net op tijd de namen van alle belangrijke verzetsmensen door weten te spelen aan de Duisters, want de keuze van gezochten en gearresteerden was allerminst willekeurig.

Voor de verzetsmensen Osinga en Steenhuisen is dat duidelijk. Steenhuisen was verloofd met de dochter van secretaris Pieter de Jager, over wiens arrestatie is opgetekend: 'Naar hem door de SD werd medegedeeld op vermoeden van stimulant van de illegale beweging te zijn.'[26] Op het gemeentehuis saboteerde men de arbeidsinzet door de opgeroepenen te waarschuwen. Ook de anderen namen deel aan de illegaliteit. Dominee Van Dijk haalde onderduikers naar Koudum en Lolke Dokkum blijkt in de oorlog vele persoonskaarten te hebben vervalst. De Jong was hoofd van de distributiedienst, waar werd gesjoemeld met bonkaarten ten behoeve van onderduikers. Voor Jan Muizelaar komt niet een duidelijk motief naar voren. Maar ook voor hem was het menens want zoals zijn zoon Johan mij vertelde las hij zijn eigen doodvonnis.

De verzetsactiviteiten van de gearresteerden werden mogelijk prominenter na het noodgedwongen onderduiken van Theunis de Vries, Wiebe Munniksma en Johannes Hoekstra, als gevolg van de beruchte razzia van 16 augustus 1944, waarbij Tjalke van der Wal en Gerben Ypma door de SD zijn omgebracht.[27] Hoe dat ook zij, het was de Duitsers menens en zij waren ook deze keer van plan hard te straffen, maar zover kwam het niet; al op 12 februari 1945 zijn de gevangen genomen Koudumers samen met vijftien anderen bevrijd uit het politiebureau te Sneek. Onder de veertien bij de bevrijdingsactie betrokken verzetslieden waren bekende namen als Haitze Wiersma als leider en Gerard Reeskamp.[28]

---

[25] T. 350 nr. 1383, verslag HON, Osinga.
[26] T 12-02 CdK Friesland, nr. 331, HON, naoorlogse ondervraging van Burgemeester Reitsma en secretaris De Jager.
[27] Gerben Abma, *Himmelumer âldefurd en Noarwâlde* (Ljouwert: Fryske Akademy, 1992), 216-218; Wijbenga, *Bezettingstijd*, deel II, 280-281; Beekman c.s., *100 jaar*, 42-51.
[28] Wijbenga, *Bezettingstijd*, 258-262.

Lolke Dokkum werd ongelukkigerwijs voor een tweede keer opgepakt en nu op transport naar Duitsland gesteld. Gelukkig zijn ze er uiteindelijk alle vijf heelhuids vanaf gekomen.[29] Na de oorlog bleef alleen Pieter de Jager in Koudum wonen.

Arend Klee officieel vermist

Toen Tet Hoekema hoorde wat hem was overkomen had ze medelijden met Arend. Ondanks zijn gedrag was dit niet wat hij verdiende:

It wie in mins.

Daarbij wist zij vast niet van zijn problematische jeugd. Voor zijn familie brak na de bevrijding een onzekere tijd aan. Hoop over terugkeer veranderde in vertwijfeling. 'Indien hij leeft zou ik beslist wel iets van hem hebben gehoord, omdat hij veel aan mij hing,' dit verklaarde Arends moeder Berendina de Vries op 25 augustus 1947. Ook grootmoeder Femmigje vreesde het ergste: 'indien Arend nog leefde had ik allang bericht van hem gehad, omdat hij ondanks zijn ondeugden veel van mij hield,' zoals zij vier maanden na haar dochter liet optekenen.[30]

Meer dan twee jaar na de bevrijding wisten zijn familieleden blijkbaar nog steeds niet wat hem was overkomen. De familie, de politie te Steenwijk en de officier van justitie te Zwolle, gingen er een jaar later nog altijd van uit dat hij zich mogelijk schuil hield. 'Door het onderzoek is wel vast komen te staan dat A. Klee alle reden heeft om zich verre te houden,' staat in een rapport van de 'Missie tot Opsporing van Vermiste Personen uit de Bezettingstijd'. Nabestaanden die ik in 2020 sprak zeggen niet meer te weten dan dat Arend fout was in de oorlog en dat hij vermist is geraakt.

Arends familie zou volgens Gerrit Hoekema in Koudum zijn geweest en te horen hebben gekregen dat hij dood was, maar de plaats van zijn graf is hen niet onthuld. Met wie anders dan de politie en/of de gemeente zouden Arends familieleden in dat geval gesproken hebben?

Op het gemeentehuis van Hemelumer Oldephaerd en Noordwolde te Koudum heeft men geen overlijdensakte gemaakt, terwijl er twee processen-verbaal bekend zijn die melding

[29] HK dossier fam. Dokkum, "Relaas over de arrestatie van L. Dokkum"; T 340 verzameling Wijbenga, brief van Gerbrig Dokkum, 4 juli 1977.
[30] NA 2.19.278, Nederlandse Rode Kruis, dossiers Arend Klee.

maken van Arends dood en illegale begraving. Het eerste is al gemaakt op 14 mei 1945, notabene door Kerst Haagsma van de Marechaussee, groep Koudum, die kantoor hield in het gemeentehuis. Gezien de kopie van dit stuk in het gemeentearchief wist men dat Arend Klee binnen de gemeentegrenzen was overleden. Het andere is opgesteld 28 november 1946 door Cornelis van Wijk, Rijkspolitie te Leeuwarden, 'Politieke Recherche Afdeeling'.[31] De gemeente Amsterdam is kennelijk niet op de hoogte gesteld want ook daar is geen overlijdensdatum bekend. Uit de verbalen blijkt dat de politie wist dat hij daar stond ingeschreven.

Behalve door de familie werd Arend Klee gezocht door de Bijzondere Rechtspleging te Amsterdam. Men wilde hem voor het tribunaal brengen wegens landverraad, in verband met zijn aanmelding bij de Kriegsmarine. Het dossier is pas in 1952 gesloten wegens vermissing van de verdachte. Het is moeilijk voor te stellen dat deze instanties, Missie tot Opsporing van Vermiste Personen en Bijzondere Rechtspleging, geen contact zouden hebben gehad met de Rijkspolitie te Leeuwarden, waarbij het geval Klee ter sprake is gekomen. Het lijkt eerder zo dat men het beter vond om de zaak in de doofpot te stoppen.

Onvindbaar graf

In het politierapport van 1946 door Van Wijk staat de raadselachtige zin: 'Volgens geruchten moet er na de bevrijding wel opsporing verzocht zijn van Arend Klee, terwijl er toen opgegeven moet zijn dat hij gedurende de bezetting als verdacht van verraad doodgeschoten was, maar sindsdien is er nimmer eenig onderzoek ingesteld.' Volgens hetzelfde stuk is Klee nooit herbegraven op een officiële begraafplaats.[32]

Burgemeester Rinke Reitsma en zijn opvolger, de oud-verzetsman Dirk Humalda - als hoofd van het veemgerecht Dokkum in de oorlog zelf betrokken bij liquidaties - moeten hoe dan ook van de kwestie geweten hebben, zo ook de wethouders en bepaalde ambtenaren. Oud-gemeentebode Hessel Kuipers verklaarde in 2013 dat de ambtenaren Uilke Visser, opzichter gemeentewerken, en Willem de Boer met een anonieme derde man betrokken zouden zijn geweest bij een (her)begraving bij Galamadammen van een gedode verrader.

[31] SWF HO nr. 49, proces-verbaal Haagsma, 14 mei 1945; T 340, P. Wijbenga, nr. 245, rapport Van Wijk, 28 nov. 1946.
[32] T 340, P. Wijbenga, nr. 245, rapport Van Wijk, 28 nov. 1946.

Een poging om in het gemeentearchief informatie te vinden liep uit op een teleurstelling, want in de notulen van B&W uit de eerste naoorlogse jaren komt van alles aan de orde, van het uit het ambt zetten van een wethouder, tot de dienstfiets van de armenmeester, maar ze zwijgen over dit onderwerp.[33]

Het geëigende dossier bevat over deze zaak alleen het genoemde proces-verbaal uit 1945. En een document over het illegale graf in It Heidenskip, van de omgebrachte landwachter Hidde Louwes. Ook deze naam ontbreekt overigens in de overlijdensregisters. Zijn graf is in 1948 geopend waarna gemeentelijke ambtenaren de stoffelijke resten hebben behandeld met ongebluste kalk.[34] (Men dacht ten onrechte daarmee de vertering te versnellen.) De veronderstelling dat deze methode toen ook op andere clandestiene graven is toegepast, ligt voor de hand.

De B&W-notulen zwijgen ook over het vertrek van burgemeester Reitsma, opvallend genoeg. Hij werd in oktober 1945 overgeplaatst naar Wonseradeel. In de map burgemeesters van HON van Frieslands commissaris van de koningin zit over zijn ontslag een ongedateerde notitie ter grote van een visitekaartje. Het duurde vervolgens meer dan een half jaar voor Humalda zijn intrede deed in HON; uit alles blijkt dat de commissaris hem heel graag wilde hebben op die post. Humalda was tevens lid van de documentatiecommissie van de vereniging Friesland 1940-1945, de organisatie die de verslagen van de verzetslieden verzamelde.[35] De genoemde politieman Van Wijk zat ook in het verzet. Na de oorlog was hij betrokken bij de zaak tegen vader en zoon Muizelaar uit Koudum.[36]

In het belang van eventuele nabestaanden, niet met het doel de zaak zelf te onderzoeken, zijn in 2013 en 2014 zijn door de Landelijke Recherche in samenwerking met de Bergings- en Identificatiedienst van de Koninklijke Landmacht twee helaas vruchteloze pogingen ondernomen om het graf van Arend Klee terug te vinden. De eerste naar aanleiding van een melding van Durk Venema te Koudum. Zijn vader vertelde namelijk altijd dat Klee na de

---

[33] SWF HO 997, notulen B&W 1945-1947.

[34] SWF HO nr. 49 en 50, stukken betreffende clandestiene begravingen.

[35] T 350 Vereniging Friesland 1940-1945 (Documentatiecommissie). Zie de inleiding bij de archiefinventaris door Otto Kuipers, hoofdstuk 3: 'De commissie bestond uit D. Humalda, gedurende de oorlog één van de leiders van het verzet in Noordoost-Friesland en na de oorlog burgemeester van Hemelumer Oldeferd, S. van Tuinen, ten tijde van de oorlog actief in het verzet te Bolsward en na de oorlog burgemeester van Dokkum, en K. Leijenaar, die tijdens de oorlog een belangrijke rol speelde in de organisatie van de LO, KP en OD en het NSF en NC en Je Maintiendrai.'

[36] Zie bijv. Wijbenga, *Bezettingstijd*, 334-335; NA 2.09.09, CARB, 2105, 2105 J. en D. P. Muizelaar.

oorlog begraven was in een polderdijkje van een stuk land bij het 'Koudumer Boskje' dat bij hun boerderij hoorde.

De aanwijzing van Durk was kansrijk want er was een dijkje en een plek, groot genoeg om een graf te kunnen zijn, waar de begroeiing opvallend anders was. Vol goede moed is op vrijdag 13 september 2013 op de door Durk Venema aangewezen locatie gegraven. De gemeente verspreidde een persbericht en diverse Friese media hebben er aandacht aan besteed, onder andere *Leeuwarder Courant, Friesch Dagblad* en Omrop Fryslân. Een graf is niet gevonden, toch was er resultaat want in de week na de opgraving kwamen van diverse personen reacties en informatie, zowel bij de media, de politie als bij mij. Van iedere melding is een verslagje gemaakt.

Op 17 oktober 2013 zijn de belangrijkst geachte informanten persoonlijk bezocht door de betrokken mensen van de Landelijke Recherche. Ik mocht aanwezig zijn bij die gesprekken. Durk Veenstra te Bolsward en Bokke Lanting te Koudum hadden belangwekkende verhalen en concrete aanwijzingen die elkaar versterkten. Dit resulteerde in de tweede vergeefse zoekactie op 8 oktober 2014, op een door Bokke Lanting aangewezen locatie. Luitjen Duijff uit Balk had dit resultaat al voorspeld. In een interview (*Friesch Dagblad* 17 sept. 2013) verklaarde hij dat het lijk inderdaad bij Galamadammen van de brug af in het water is gegooid, maar toen het zich daarna aftekende tegen het ijs zou het zijn weggehaald en verdonkeremaand. Duijff noemt fruitkweker en verzetsman Jan de Vries uit Ruigahuizen als betrokkene en tevens zijn informant.

Ter afsluiting van de graafactiviteiten is het verslag met datum 23 oktober 2014 naar de politie en de burgemeester van Súdwest-Fryslân gestuurd.[37] Er is niet gezocht op de plek die Wiebe Munniksma omschreef, namelijk dichtbij het vaarwater en in de buurt van waar destijds een molen stond. Deze locatie is pas later, na het afsluiten van de graafactiviteiten in beeld gekomen. Maar een zoektocht daar is zinloos omdat de grond is verstoord door de aanleg van eerst het Johan Frisokanaal en later het aquaduct met de natuurvriendelijke zuidelijke oever van het kanaal.

[37] HK, dossier Arend Klee: *Waar ligt Arend Klee begraven*, niet gepubliceerd verslag d.d. 23 okt. 2014 van Jan de Vries t.b.v. de burgemeester van Sudwest Fryslân.

3. Hoe een tweede verhaal de doofpot ontsteeg

De zaak Arend Klee lijkt afgedaan. Veel is duidelijk geworden maar toch is de afloop onbevredigend omdat zijn graf niet is gevonden en nog lang niet alle vragen zijn opgelost; integendeel. Dit hoofdstuk gaat over door het onderzoek toegenomen onduidelijkheid en verwarring. Vergelijking onderling en met andere bronnen van de officiële politiedocumenten, de verslagen van Anne Osinga en Winus Steenhuisen en de inlichtingen van informanten laat zien dat er meer aan de hand moet zijn geweest.

Gehannes met data en andere schimmigheden

Het is algemeen bekend dat Arend Klee in 1945 is omgebracht door de ondergrondse, omdat hij van verraad werd verdacht. Er zijn zelfs officiële naoorlogse stukken van de politie waarin dit wordt gemeld. In Koudum werden inderdaad onderduikers verraden, maar enkele dagen na de bevrijding was de rol van de Muizelaars al duidelijk. Tietje Muizelaar vertelde dat haar pake en oom Jacob en Douwe Pieter Muizelaar zijn opgepakt op de zaterdag na de bevrijding tijdens de viering in de Dobbe. Anne Osinga en andere Koudumer verzetslieden gaan opvallend genoeg in hun verslagen volledig voorbij aan de rol van de Muizelaars. Bovendien leverde het onderzoek vele tegenstrijdigheden op, vooral met betrekking tot de data.

Volgens Arends grootmoeder verdween Arend tussen kerst en oud en nieuw uit Steenwijk, maar volgens het relaas van Tet bracht hij haar al begin december in Koudum. Anne Osinga suggereert dat Klee in het laatst van 1944 in Koudum was. Volgens zijn kompaan Winus Steenhuisen kwam de 'vreemde eend' in januari 1945.[38] Volgens Sjouke Reinstra werd zijn broer Jurjen rond de Kerstdagen van 1944 opgepakt. In werkelijkheid was het een maand later.[39] Tegenover de Marechaussee noemde Anne Osinga half januari als datum voor de uitschakeling van Arend Klee. Maar Winus Steenhuisen verklaarde dat het op maandag 5 februari was.[40] Waarom zijn er verschillende data in omloop en wie houdt zich hier aan de feiten en wie niet? De twijfel betreft ook de officiële stukken, zoals de processen verbaal en de verklaringen van verzetslieden, zoals die van Anne Osinga.

[38] T. 350 nr. 1383, verslag HON, Osinga; en nr. 1223, Steenhuisen.
[39] De Vries, "Wilhelmshaven."
[40] SWF HO nr. 49 en 50, proces-verbaal Haagsma, 14 mei 1945; T. 350 nr. 1223, Steenhuisen.

Wat te denken bijvoorbeeld van de verkering tussen Arend Klee en Tet Hoekema. Zij heeft me zelf verteld dat er helemaal niets van aan was. Maar Osinga suggereert dat de later gedode verrader een meisje in Koudum had en bij haar ouders was ingetrokken:

'In het laatst van 1944 ontdekten wij hier een jongen, die op zijn eigen houtje was ondergedoken. Hij had hier een meisje en nam zijn intrek bij haar ouders. Het was toen zo, dat wij rechtstreeks geen onderduikers meer aannamen, wij kregen alles via de Centrale. Wij wantrouwden dien jongen. Hij was ondergedoken bij mensen, die vurig anti-Duits waren, en ik sprak er eens met dien man over. Dien man vertelde, dat hij wel goed was, dat namen wij dan ook maar aan, maar vertrouwden hem toch niet. Tot op een avond, toen ik bij een paar spoorwegmensen was geweest, werd ik aangehouden door een bakkersknecht. Die vertelde dat die jongen mijn naam had genoemd als illegale werker en had het gezegd tegen een Van der Veen die Duits aanvoelde. Ik maakte mij eraf, maar toen ik thuis kwam dacht ik er even over na.'[41]

De passage lijkt over de 'vurig anti-Duitse' Hoekema's en Arend Klee te gaan, maar het kan ook iemand anders betreffen. De bakkersknecht moet Gerrit Hoekema zijn, immers, Arend had volgens Gerrit Hoekema met hem over Osinga en diens illegale activiteiten gesproken. Maar waarom noemt hij de naam van Klee niet, zoals hij wel doet in latere passages? Hoewel op zich juist, is de aanduiding 'in het laatst van 1944' bevreemdend want Klee kwam volgens anderen pas vlak voor oud en nieuw. En waarom noemt hij Gerrit 'een bakkersknecht' en niet de zoon van de mensen bij wie de argwaan wekkende Klee verbleef? En wie is de mogelijk Duitsgezinde Van der Veen met wie Klee kennelijk al meteen na aankomst in Koudum in contact stond?

Na Sjoukes ontdekking is Klee gevolgd en bleek volgens Osinga dat hij regelmatig bij de Duitsers in Staveren over de vloer kwam: 'Wij dachten toen: hij zit geregeld bij die moffen. Er werden toen ook 2 onderduikers opgepakt en zo'n klein broertje van één van die jongens die gepakt waren, gaat naar de S.D. te Staveren en ziet daar dien knul, Arend Klee, bij de moffen in Staveren zitten. Hij had een tekening met rode strepen en stippen en hij vertelde aan dien kleine jongen dat hij daar was om zijn broer vrij te maken. Die jongen kwam hier in Koudum en vertelde dat. Diezelfde nacht zijn er 4 onderduikers opgehaald, waarvan ik drie jongens verzorgde. Ik ben naar die mensen, waar ze ondergedoken waren, geweest en vroeg hun wie

[41] T. 350 nr. 1383, verslag HON, Osinga.

er bij hun geweest waren. Het bleek toen dat hij daar bij allemaal geweest was om melk te halen. Toen viel weer de verdenking op hem.'[42]

Osinga noemt hier de arrestatie in eerste instantie van twee jongens, onder wie Jurjen Reinstra. In werkelijkheid ging het toen om vier. Op de avond van de dag van Sjoukes confrontatie met Arend in Staveren werden volgens Osinga nog eens vier jongens opgepakt, van wie hij er drie verzorgde. Dit moet het groepje van Gerrit zijn. Wieger en Jurjen verklaarden op 25 januari te zijn ingerekend. In dat geval zijn Gerrit en de zijnen een dag later, op vrijdagavond 26 januari opgepakt. Gerrit vertelde dat zijn groepje ook uit vier man bestond, maar de identiteit van de vierde blijkt nergens.[43] Waarom is Osinga hier zo schimmig?

Het verslag van Osinga

Het is een belangrijke bron over de liquidatie van een verrader in Koudum, maar goed beschouwd is het verslag van Anne Osinga een merkwaardig stuk. Het zit in het archief van de documentatiecommissie van de Vereniging Friesland 1940-1945. Anders dan het gros van de verklaringen in dat archief, staat Osinga's verklaring niet op zichzelf, maar maakt hij deel uit van een tekst met meerdere verklaringen. De andere geïnterviewde personen zijn aannemer Theunis de Vries te Koudum, zeilmaker Auke de Groot te Staveren en H. Kuipers te Oudega (FM), hulpmonteur bij het Provinciaal Elektriciteitsbedrijf. De opzet van het gehele stuk is rommelig, het doel onduidelijk, het is niet gedateerd en de naam van de verslaglegger ontbreekt.[44]

De titel 'Verslag van Hemelum[er] Oldephaert en Noordwolde' dekt de lading niet. In de eerste plaats omdat Molkwerum, Warns en Hemelum ontbreken. Vooral in Hemelum is veel te doen geweest in de oorlog. En waarom twee informanten van Koudum en waarom deze twee (Theunis de Vries legde zelfstandig een zelfde verklaring af) en niet een belangrijke verzetsman als Johannes Hoekstra? Na de oorlog werd hij door de NBS benoemd tot lokale commandant.[45] In de tweede plaats omdat Staveren niet bij de gemeente hoorde. Als die

[42] T. 350 nr. 1383, verslag HON, Osinga.
[43] De Vries, "Wilhelmshaven."
[44] T. 350 nr. 1383, verslag HON, Osinga. Mits anders aangegeven zijn citaten in deze paragraaf afkomstig uit Osinga's verslag.
[45] T 350 nr. 974, Hoekstra.

plaats erbij gerekend werd, waarom Hindeloopen dan niet? Ook daar is veel te doen geweest.[46] De titel kan wijzen op een samenvatting of een hoofdstuk van een groter geheel. Maar het gebruik van de ik-vorm lijkt minder goed bij dat doel te passen.

Onder de zaken die opvallen aan Osinga's verslag is ook de uitvoerigheid waarmee hij ingaat op de kwestie van de gedode verrader Arend Klee. Verzetslieden zijn over zaken waarin ze vuile handen moesten maken meestal zeer terughoudend. Opvallend is ook het perspectief van de toeschouwer dat Osinga zichzelf daarbij aanmeet: 'Ik stond er niet ver vanaf.' Daaruit spreekt geen trots op zijn aandeel in deze zaak, hoewel een verrader was uitgeschakeld. Hooguit noemt hij zichzelf in een faciliterende rol, wanneer bij hem thuis voorbereidingen worden getroffen bijvoorbeeld, maar het echte werk wordt door anderen gedaan. 'Ik heb ze gevolgd toen ze er heen gingen,' schrijft hij over de mannen die Arend hebben gedood.

Een verslag over de verzetsdaden in de gemeente Hemelumer Oldephaert en Noordwolde, lijkt niet het werkelijke doel van het stuk. Het is niet neutraal, daarop wijst de selectie van de bijdragen. De merkwaardigheden in het stuk laten zich mogelijk verklaren door belangen van verzetslieden. De aanwezigheid in het archief van de Vereniging Friesland 1940-1945 wijst daar mogelijk ook op, want deze organisatie was primair gericht op het behartigen van de belangen van de leden: oud-verzetslieden.[47] Door de omstandigheden tijdens en na de bezetting is dit uitgangspunt begrijpelijk, maar het lijkt onverenigbaar met waarheidsvinding door de documentatiecommissie van de vereniging.

Met andere woorden: Osinga's verslag is niet noodzakelijk gemaakt voor waarheidsvinding, het kan een middel zijn om belangen van verzetslieden te dienen. Als dit het geval is dan beperkt de gekleurdheid zich niet tot Osinga's verslag. Want zijn relaas over de gang van zaken zou geen stand houden als dit niet door alle betrokken werd uitgedragen. Dus ook andere documenten en mondelinge en schriftelijke verklaringen van derden moeten kritisch worden beschouwd en vergeleken.

[46] Zie T 350 nr. 1384; L. de Boer, "Verslag van Hindeloopen."

[47] T 350 Vereniging Friesland 1940-1945 (Documentatiecommissie). Zie de inleiding bij de archiefinventaris door Otto Kuipers, hoofdstuk 2: 'Binnen verzetskringen werd reeds in 1943 stilzwijgend afgesproken dat de overlevenden de verzorging van de nagelaten betrekkingen van omgekomen mede-verzetsstrijd(st)ers op zich zouden nemen.'

Twee namen en twee verhalen

Ik herinner me dat mijn vader Jelte de Vries (1933-2005) de naam Lex noemde toen hij mij heel lang geleden vertelde over een omgebrachte verrader. In zijn jeugd was heit bevriend met 'Jappie fan Theunis', Jacob de Vries (1933-2013), zoon van verzetsman Theunis de Vries. In die omgeving kan hij de naam Lex opgevangen hebben. Lange tijd ging ik er van uit dat hij op Arend Klee gedoeld had en gooide ik het op naamsverwarring. Maar het bleek gedurende het onderzoek steeds lastiger te worden om de informatie uit de stukken van politie en verzet te koppelen aan die uit andere bronnen.

Het bekende verhaal is: Arend Klee werd bij Galamadammen omgebracht door leden van de 'verzetsgroep Doniawerstal'. Zo staat het in de hiervoor uitvoerig besproken verklaringen van Steenhuisen en Osinga in het kader van de verslaglegging door de Vereniging Friesland 1940-1945 en in twee justitiële stukken die ook al zijn genoemd. De eerste, een proces-verbaal van 14 mei 1945, van de Koninklijke Marechaussee van de post Koudum, de tweede een rapport d.d. 28 november 1946 van de politieke recherche afdeling van het Departement van Justitie te Leeuwarden.[48]

Het andere verhaal over de liquidatie van een verrader berust op twee tamelijk gedetailleerde en geloofwaardige verklaringen, die sterk afwijken van de officiële lezing. De locatie is niet Galamadammen maar It Feitesân resp. Swarte Wâlde in de Fluezen en er is sprake van een lokale verzetsgroep. De dode wordt niet in het water geworpen maar onder het ijs geschoven. De grond was hard omdat het vroor.

Feikje Kemker-Hoekstra hoorde deze lezing van Jaap Niemans, de marinier en lid van de knokploeg die tijdens de oorlog was ondergedoken bij Feikjes ouders. Zij sprak hem jaren later nog een keer. Feikje was daarbij in de veronderstelling dat Niemans het had over Arend Klee. Zij kende overigens alleen deze lezing van Niemans, van het verhaal van de liquidatie bij Galamadammen had ze naar eigen zeggen nog nooit gehoord. Feikjes verklaring was in 2002 de eerste die ik vastlegde in het kader van dit onderzoek. Zij vertelde toen:

De verrader is meegenomen naar de omgeving van het onderduikers-arkje bij het Feitesân. Geconfronteerd met de bewijzen is hem om een bekentenis gevraagd, maar hij bekende niet. Hem is te verstaan gegeven dat hij wegens verraad zou worden doodgeschoten. Daarna is hem

[48] T. 350 nr. 1383, verslag HON, Osinga; en nr. 1223, Steenhuisen; SWF HO nr. 49 en 50, proces-verbaal Haagsma, 14 mei 1945; T 340, P. Wijbenga, nr. 245, rapport Van Wijk, 28 nov. 1946.

gevraagd of hij nog een laatste woord wilde spreken, het is niet bekend of hij hiervan gebruik heeft gemaakt. Toen heeft Niemans met een kogel uit zijn pistool de verrader gedood. Het lijk werd bij het Zand in de Fluessen onder het ijs geschoven. Niemans was beslist geen lieverdje en gehard als marinier, niettemin gaf hij jaren later te kennen dat hij het zwaar gevonden had om de man te doden.

Gezien de rol die Feikje toekent aan Jaap Niemans ligt de vraag voor de hand over de eventuele rol van zijn knokploeg-kompaan Jan Tuchscherer, wiens tweelingbroer Willem op 25 januari 1945 te Koudum werd opgepakt. Het is niet bekend waar Jaap Niemans en Jan Tuchscherer verbleven na 14 augustus 1944, de datum van de beruchte Duitse razzia te Koudum. Feikje herinnert zich de gebroeders Tuchscherer - Jan trouwde na de oorlog met haar vriendin Lies Walda en zij emigreerden naar Canada. Maar Feikjes vader deed in zijn naoorlogse verklaring geheimzinnig over Jan: 'afkomstig uit Voorburg (daar ook hij bij de K.P. [knokploeg] was en hier 14 dagen onderdook, hebben wij hem niet naar zijn verdere naam gevraagd.)'[49]

Een informant die anoniem wil blijven ving op jonge leeftijd een flard van een gesprek op dat te maken had met het laten zinken van een gedode verrader uit Koudum. Deze vroege herinnering werd op latere leeftijd aangevuld met inlichtingen over de arrestatie van een onderduiker op een van de boerderijen aan de oostkant van het dorp. De Duitsers waren zeker van hun zaak en dreigden de boer te doden en de boerderij in brand te steken, als de onderduiker niet tevoorschijn kwam. De man, een politieagent van wie de naam mij niet bekend is gemaakt, kwam toen zelf naar buiten. Hij is afgevoerd naar Duitsland, maar overleefde de oorlog.

Iemand moest hem verraden hebben en ze vogelden uit wie het was. Deze persoon is door het verzet verhoord en na toestemming van het Veemgerecht zou hij om het leven zijn gebracht door een lokale verzetsgroep. De liquidatie zou in een andere boerderij zijn voltrokken, 'op in golle', een hooivak, en het lijk zou bij Swarte Wâlde onder het ijs zijn geschoven.

Het waren mensen uit Hemelum en Koudum, zes man in totaal. Ze konden hem niet begraven vanwege de bevroren grond en maakten daarom een gat in het ijs, aldus de informant.

[49] T 350 nr. 974, Hoekstra.

Bovenstaande verklaringen van Feikje Kemker en de anonieme informant sluiten goed op elkaar aan. Swarte Wâlde en it Feitesân zijn waternamen voor gedeelten van de Fluezen. Beide liggen net als de eerste boerderij uit de verklaring ten oosten van Koudum en grenzen zelfs aan elkaar. Uit beide verklaringen blijkt de betrokkenheid van lokale verzetslieden. Zij spreken niet van de mysterieuze Verzetsgroep Doniawerstal, of de 'Jongens uit Langweer' uit Osinga's verslag.

Zoals we zagen sluiten de officiële stukken over Arend Klee niet op elkaar aan of ze spreken elkaar tegen, bijvoorbeeld omdat Osinga en Steenhuisen verschillende data noemen waarop Klee zou zijn omgebracht; half januari resp. 5 februari. Alles wijst er op dat Arend Klee nog leefde op 26 januari. Omdat Sjouke Reinstra hem op die dag bij de Duitsers betrapte en omdat Klee volgens Osinga's eigen verklaring is geliquideerd naar aanleiding van de arrestaties van de ondergedoken jongens, op 25 en 26 januari. Bovendien spreekt Osinga zichzelf tegen met het noemen van de datum 9 februari waarop hij onderdook als gevolg van de verdwijning van Klee. De datum 5 februari daarom is realistischer. Het is niet duidelijk waarom Osinga in een gewichtig stuk als een proces verbaal vasthoudt aan half januari.
Hoe moet gekeken worden naar de raadselachtige passage in de verklaring van Osinga dat met één liquidatie het verraad niet was uitgeroeid? 'Hier was nog een verrader. Zaterdags was het gebeurd en dinsdags kwam ik hem tegen en hij werd lijkwit. Hij dacht toen zeker dat hij ook bijna aan de beurt was. Het is overgaan, maar wanneer de Duitsers bij een boer kwamen, wisten ze precies wie ze moesten hebben en hoe ze eruit zagen. Die 2e was ook een verrader, dat speelde zich af in de laatste helft van februari 1945.'[50] Wat er zich in de tweede helft van februari heeft afgespeeld is niet duidelijk. En was Osinga erbij betrokken, hij was op 9 februari toch ondergedoken?
Deze passage noemt twee verraders, interessant genoeg, waarvan de eerste op een zaterdag zou zijn gedood. Maar de liquidatie van Klee was op een maandag zoals Osinga zelf en ook Steenhuisen verklaarde: 'Ik heb het zover gekregen dat Arend Klee de deur niet uit mocht en zijn vader [gastheer] moest een duikplaats zoeken die ik hem zou verstrekken. Maandags 9 uur kwam die man weer bij me en ik zeg: *daar zit hij*.'[51] Steenhuisen: 'We hebben hem in

[50] T. 350 nr. 1383, verslag HON, Osinga.
[51] T. 350 nr. 1383, verslag HON, Osinga.

samenwerking met de sabotage groep te Doniawerstel op maandag 5 februari 1945 kunnen fusilleren in overleg en goedkeuring van D.C. IV.'[52]

Twee namen, twee verraders, twee data, een zaterdag en een maandag, en twee verhalen; behalve dat alles blijken ook meerdere verhalen te bestaan over het bergen en begraven van een lijk van een omgebrachte verrader.

Twee drijvende lijken

Het al meermaals geciteerde politierapport Van Wijk geeft als vindplaats van het dode lichaam van Arend Klee: het kanaal bij Galamadammen, 'hetwelk de verbinding vormt tusschen de Fluessen en de Morra.' Volgens dezelfde bron is het daar omstreeks 26 maart 1945 drijvend aangetroffen en geborgen door een schipper.[53]

Omstreeks dezelfde datum trof Durk Veenstra uit Kolderwolde op Âlde Karre een drijvend lijk aan. Hij heeft het eigenhandig geborgen. Het was mooi weer toen visserszoon Durk - destijds wonend bij de Wâldsbrêge - samen met een maat in de roeiboot stapte om eendeneieren te zoeken. Ze roeiden een afstand in de Âld Karre, ongeveer zo groot als van zijn huis naar de monding van de Wâldsfeart, toen Durk iets zag drijven. Nieuwsgierig roeiden ze ernaartoe. Het leek een jas, maar het was hard. Durk schrok toen bleek dat er een mens in zat en wilde het gezicht niet zien.

Durk besloot zijn macabere vondst in het riet te verstoppen. Omdat hij betrokken was bij het verzet wist hij dat hij Hofstra in Nijega moest inlichten. Deze instrueerde hem nog dezelfde avond de begraving te doen, hij zou daarbij hulp krijgen. Echter toen hij thuiskwam zei zijn moeder dat er iemand was geweest die had gezegd dat Durk niets meer hoefde te doen, zonder te zeggen waar het over ging. Durk zou deze mededeling wel begrijpen. Achteraf bleek dat Douwe Sytsma uit Hemelum de berging door Durk en zijn maat had gezien, want hij lag in een bootje in de rietkraag. Durk wist dat niet en had hem niet gezien.

Douwe en Durk waren kameraden en ook Douwe zat in het verzet. De laatste ontfermde zich over het ontzielde lichaam, haalde in Hemelum materiaal om het te verzwaren en liet het zinken in de rietkraag. Durk weet niet wat er verder mee gebeurd is. Niet veel later hoorde hij van politieagent Bouma dat deze van de NSB-burgemeester van Sneek opdracht had

[52] T. 350 nr. 1223, Steenhuisen.
[53] T 340, P. Wijbenga, nr. 245, rapport Van Wijk, 28 nov. 1946.

gekregen op het water naar een lijk te zoeken. Het was kennelijk ook door iemand anders gesignaleerd en deze had het aan de autoriteit doorgegeven. Durk zei tegen Bouma dat hij niets zou vinden. Bouma had, zo vertelde hij later, aan Durks gezicht kunnen zien dat deze er meer van wist, maar hij liet het er verder bij.

Marinus van der Meer, destijds te Woudsend, reageerde op 16 september 2013, na de eerste zoekactie naar het graf van Klee. Zijn verklaring lijkt het verhaal van Durk Veenstra te bevestigen. Van der Meer: 'Ongeveer tien jaar geleden sprak ik in Sneek met een voormalig skûtsjeschipper uit die plaats. Een oude man was het, uit een familie van skûtsjeschippers, maar zijn naam weet ik niet. Toen hij erachter kwam dat ik van oorsprong uit Koudum kom vertelde hij me dat zij in 1945 - het was nog oorlog - met meerdere skûtsjes op een avond of in de nacht in de buurt van de Oude Karre aan het vissen of aan het poeren waren. De schippers waren zich kapot geschrokken toen ze plotseling een lijk vonden. Ze zijn meteen gestopt met vissen en zijn snel weggevaren richting Heeg. Daar hebben ze een politieman ingelicht.'[54]

Twee begravingen

Als er inderdaad twee stoffelijke overschotten waren kan dat de verklaring zijn voor de twee gerapporteerde bergingen in twee situaties. Zo zijn er ook meerdere verhalen over begravingen, op twee locaties, die passen bij de plaatsen waar de lijken zouden zijn aangetroffen; een bij Alde Karre de ander bij Galamadammen. De een in een weiland de ander, in eerste instantie, in een polderdijkje. De graflocaties liggen ongeveer 400 meter van elkaar verwijderd.

Volgens het proces-verbaal van 14 mei 1945 ging het zo: 'Omstreeks 26 maart 1945 is de eerder genoemde Klee door een voorbij varende schipper gevonden in het bijzijn van een illegaal werker. Deze heeft zorg gedragen dat het lijk in een weiland gelegen achter de Galamadammen is begraven. De plaats van het lijk is aangeduid door middel van een paaltje.'[55] Wiebe Munniksma vertelde dat Klaas Hiemstra de begraving van Arend Klee zou

[54] HK, dossier Arend Klee: *Waar ligt Arend Klee begraven*, niet gepubliceerd verslag d.d. 23 okt. 2014 van Jan de Vries t.b.v. de burgemeester van Sudwest Fryslân.
[55] SWF HO nr. 49 en 50, proces-verbaal Haagsma, 14 mei 1945.

hebben gedaan, bij de molen.[56] Deze stond in een weiland aan de zuidkant van het kanaal. Hiemstra had ervaring want tot mei 1944 was hij bode van de begrafenisvereniging.
Oud-gemeentebode Hessel Kuipers schreef: 'Willem de Boer van gemeentewerken heeft mij destijds in vertrouwen verteld dat 'de Klee' op aangeven van vissers aan Uilke Visser gemeentewerken H.O. drijvend in het water van de Morra was aangetroffen. De Boer en Visser en een niet met name genoemde 3e-man, hebben het lijk geborgen en in een polderdijk begraven. Dit om geen slapende honden wakker te maken.'[57] Kuipers noemt hier de Morra, het meer ten zuiden van Galamadammen. Omdat geen sprake lijkt te zijn van een eventueel derde lijk, kan er een vergissing in het spel zijn met betrekking tot de waternaam. Duidelijk is wel dat De Boer niet doelde op het lijk in het vaarwater bij Galamadammen.
Een derde verhaal over een clandestiene begraving betreft verzetsman Wiebe Hendriks en gaat over een polderdijkje en weiland aan de oever van Âlde Karre. Men vreesde dat het illegale graf ontdekt zou worden - het waterpeil was hoog en er moest aan de dijken gewerkt worden. Wiebe Hendriks zou in het voorjaar van 1945 het herbegraven hebben gedaan. Toen Bokke Lanting in 1962 boer werd in Hemelum, en gebruiker van het desbetreffende land, heeft Wiebe Hendriks aan hem verteld waar hij een graf had gemaakt en waarom. Ook aan anderen, zoals aan zijn vriend (de vader van Sijtse Hiemstra uit Joure) met wie hij vaak uit vissen ging, vertelde Wiebe Hendriks dat hij 'in naam der Koningin' een gedode verrader had herbegraven en er verder het zwijgen toe deed.[58]

> Wiebe Hendriks (1924-1997) was na de oorlog eerst boerenarbeider en later tuinder, in Koudum. Zijn naam komt voor in meerdere passages van dit verhaal, immers samen met Douwe Sytsma, een naam die ook vaker naar voren komt, bracht hij de fam. Reinstra de boodschap dat Arend Klee dood was en aan Sipke Tjerkstra vertelde hij betrokken te zijn geweest bij een mislukte poging Klee in te rekenen. Zijn oudste zoon die ook Wiebe (1949) heet, vertelde me: *Mijn vader was bevriend met Douwe Sytsma en beiden zaten in het verzet. Ze zijn betrokken geweest bij wapendroppingen. Hij is*

[56] HK, dossier Wiebe Munniksma: "Vragen over de tweede wereldoorlog aan Wiebe Munniksma."
[57] HK, dossier Arend Klee: *Waar ligt Arend Klee begraven*, niet gepubliceerd verslag d.d. 23 okt. 2014 van Jan de Vries t.b.v. de burgemeester van Sudwest Fryslân.
[58] HK, dossier Arend Klee: *Waar ligt Arend Klee begraven*, niet gepubliceerd verslag d.d. 23 okt. 2014 van Jan de Vries t.b.v. de burgemeester van Sudwest Fryslân.

gepolst voor 'De Overval', maar het ging niet door want ze hadden al genoeg.[59] *Na de oorlog was hij bij de Bescherming Burgerbevolking (BB) en stond er een automatisch wapen in de gangkast. Hij heeft bijna niets losgelaten over de oorlog, terwijl hij genoeg beleefd moet hebben. Hij kon kortaf of zelfs kwaad worden als je er naar vroeg. Volgens zijn tantes heeft hij iets aan de oorlog overgehouden, want zijn karakter was sterk veranderd.*

Twee informanten zeggen dat het lijk bij It Feitesân aan de oppervlakte kwam nadat het ijs was gesmolten. Toen moet een poging zijn gedaan het te laten zinken. Als eerste het vervolg van het relaas dat Feikje Kemker deed over deze liquidatie. Kort voor de bevrijding kwam iemand, ze kent geen naam, bij haar vader in de winkel met de mededeling:
Hy driuwt!
Waarop Hoekstra gezegd moet hebben:
No dat mutte jim him mar gou wat stiennen om e nekke bine.
Feikje vond dat toen een hele rare opmerking van haar vader, weet ze nog. Het andere is dat van de anonieme informant, die weet te vertellen dat er een zware paal van beton aan te pas kwam, van een waslijn, om het dode lichaam op de bodem te houden. Het is curieus dat beide lijken aan de oppervlakte kwamen en wegdreven, ondanks de verzwaringen: ijzeren staven bij de een en bij de ander zelfs een betonpaal. De verzwaringen zijn wellicht niet afdoende aangebracht in de haast van het moment, de bezetter was nog aanwezig.

'Dat jim dat net wisten'

Alles wijst er op dat behalve Arend Klee, omstreeks januari 1945 in Koudum nog een jongeman door het verzet is gedood. Zijn naam is al gevallen: Lex of Alex. Behalve mijn vader heeft ook Sipke Tjerkstra deze naam genoemd. Sipke wist ook het kostadres in Koudum en noemde Stompetoren als plaats van herkomst. Anderen die hem hebben gekend zeggen dat hij een hongerevacué was uit Rotterdam. Lex woonde in bij Klaas Schotanus, machinist van de zuivelfabriek, in diens huis aan de Beukenlaan.

[59] Wiebe Hendriks was door de leiding van het verzet gevraagd voor deelname aan de spectaculaire bevrijdingsactie van gevangen van de Duitsers, in het huis van bewaring te Leeuwarden, op 8 december 1944. De actie waarbij 51 medestrijders zijn bevrijd, staat bekend als 'De Overval' omdat in 1962 een film verscheen met die titel.

Hoe betrouwbaar is mijn waarneming dat gesprekken met hoogbejaarde dorpsgenoten nog wel eens van sfeer veranderen als ik deze naam te berde breng? Gaat men vragen bewust uit de weg door in de verte te kijken, de schouders op te halen en/of over iets anders te beginnen? Sjouke Reinstra woonde ook aan de Beukenlaan en heeft Lex gekend, maar zegt slechts zeer vage herinneringen aan hem te hebben. Zijn broer zou eens gezegd hebben, toen Lex voorbij liep:

Dy moat der ek om tinke.

Sjouke was in de veronderstelling dat zijn broer bedoelde dat Lex moest oppassen voor de Duitsers.

Hindrik D. de Jong (1929-2021) woonde zijn hele leven aan de Beukenlaan. En ook hij kende Lex, net als Tjitte Folkertsma (1928-2007) die elders in Koudum woonde. Het kwam ter sprake op 6 maart 2004 in een gesprekje dat ik met hen samen voerde over Arend Klee. In het verslagje staat: 'Klee voetbalde niet. Er was een voetballende hongerevacuee, die heette Alex en kwam uit Rotterdam, hij was in de kost aan de Beukenlaan en wel bij Klaas Schotanus, machinist op de zuivelfabriek.'[60] Dit kan niet anders dan de door Sipke en mijn vader bedoelde persoon zijn. Toen ik Hindrik bij latere gelegenheden opnieuw naar Alex vroeg zei hij dat hij geen herinneringen aan hem had en verwees naar zijn oudere zuster.

Feikje Kemker herinnert zich iemand die Alex genoemd werd. Het was op 18 januari 2016 toen ik er naar vroeg, bij een lezing bij de ouderensoos, waarvoor ik als onderwerp het verhaal over Piebe Hoekema had gekozen en voor het eerst voorzichtig het bestaan van een tweede verrader opperde. Ze zei toen dat ze destijds niet de indruk had dat Alex verkeerd was. Ze zou nog met Sipke Tjerkstra bellen maar dat is er niet meer van gekomen.

In oktober 2019 sprak ik opnieuw met Feikje. Toen het verhaal op de mysterieuze Alex kwam vertelde zij opnieuw dat zij een goede indruk van hem had. Zijn naam was Alex, niet Lex. En er kwam nog wat achteraan: in de oorlog had Alex bij hen in de drukkerij gewerkt. Hij kende het vak. Ze gaf een vage beschrijving: niet lang, haren niet blond en niet pikzwart, netjes gekleed. Hij had verkering met Annie, de dochter van Schotanus aan de Beukenlaan, maar dat was een scheve verhouding. Feikje heeft hem in een gesprek zelfs toegebeten dat hij misbruik maakte van Schotanus, omdat hij toch niet met Annie verder zou gaan.

[60] HK, dossier Grutte Swijen, gespreksnotities.

Een verhaal dat Feikje Kemker al in 2002 vertelde lijkt, door het bestaan van Lex als mogelijke tweede verrader, ineens op zijn plaats te vallen. Het is Feikje verteld door dominee G. de Groot, predikant bij de begrafenis van Piebe Hoekema en het gaat over een voorval tijdens de rouwdienst. De Groot was 93 toen hij het aan Feikje vertelde en zij was in de veronderstelling dat het om Klee ging. Maar dat is onmogelijk want Arend Klee was niet bij de begrafenis van Piebe Hoekema omdat hij toen nog niet in Koudum was. Tet was er immers ook niet bij.
Mevrouw De Groot zat bij de begrafenis naast een jongeman die tijdens de dienst onbedoeld zijn portefeuille liet vallen. Een deel van de inhoud verspreidde zich over de vloer. Zij hielp bij het verzamelen van de papieren en zag tot haar verbazing dat daar een kaart bij was waarop zij het beeldmerk van de Waffen-SS herkende. Toen ze de man vroeg naar de betekenis van die kaart trok hij die zonder wat te zeggen uit haar handen. Omdat ze het verdacht vond, is haar ontdekking meteen doorgespeeld aan de Illegaliteit. Het zou goed kunnen dat het Lex was die naast haar zat.

Twee lijken, twee begravingen, twee namen, twee data, zaterdag en maandag, twee verdenkingen, processen-verbaal- en verklaringen die naar de doofpot ruiken, en moeizame gesprekken met hoogbejaarde dorpsgenoten; het is niet pluis, maar wat er precies gebeurd is in Koudum in die ijzige winter van 1945 blijft grotendeels in nevelen gehuld.
Officiële documenten bewijzen dat Arend Klee heeft bestaan en dat hij in 1945 in Koudum door het verzet om het leven is gebracht, wegens verraad. Achteraf, na de bevrijding, bleek dat anderen het verraad pleegden waar hij (volgens Osinga) van werd verdacht. Op grond van aanwijzingen van diverse aard is het vrijwel zeker dat behalve Klee, een tweede persoon door het verzet is gedood. En is het is aannemelijk dat deze tweede dode de mysterieuze Lex is. Dat hij heeft bestaan en in de oorlog in Koudum verbleef staat wel vast.
Dat jim dat net wisten!
Dit was de verbaasde reactie van enkele leden van de familie Hoekema, - oom- en tantezeggers van Gerrit en Tet, toen Ytsje Hettinga en ik hen in 2019 spraken in het kader van de voorstelling "It Grutte Swijen."
Hy hjitte net Lex mar Leo. Yn ús famylje is altyd ferteld dat it ferset him deasjitten hat.
Ja, waarom wist ik dat niet? Omdat niemand het mij verteld heeft. De informatie is mij onthouden door hun tante Tet en oom Gerrit Hoekema, die bij mij bovendien de indruk

wekten dat Piebe alleen op pad was. Ook Henk Hoekema heeft niet over Lex gesproken. Tet was achteraf gezien nog het eerlijkst. In mijn aantekeningen van het gesprek met haar staat: 'Piebe kreeg een pas, een ontheffing om te reizen, van een bevriende onderduiker bij Klaas Schotanus aan de Beukenlaan. Deze was verkeerd, hij hield het met de Duitsers.'[61]

Opvallend genoeg heeft Gerrit Hoekema op geen enkele manier aan Lex gerefereerd. Net als Tet heeft hij hem gekend, zonder twijfel! Al was het maar omdat hij vijftig meter verderop ook aan de Beukenlaan woonde. De doorslaggevende informatie over Lex kwam van Sipke Tjerkstra. Sipke en Gerrit waren leeftijdsgenoten en destijds in de oorlog waren zij kameraden. Maar toen Sipke het me vertelde leefden Gerrit en Tet niet meer.

Pas enkele maanden na het tweede gesprek met Sipke, januari 2016, begon het belang van zijn mededeling mij te dagen. Was er een tweede verrader omgebracht? Te laat om het nog te kunnen vragen realiseerde ik me wat hij mogelijk niet over zijn lippen kreeg toen hij bij die gelegenheid herhaalde dat Piebe Hoekema niet alleen was bij zijn arrestatie op de Lemmerboot, maar in het gezelschap van Lex. Opnieuw bestempelde hij hem als een verrader.

Mar, zei Sipke er deze keer bij:

de grutste ferrieder wie Jabik Muzelaar, tegearre mei dy jonge fan him.

Nieuw aan deze mededeling was dat Sipke de zaak tegen de Muizelaars rechtstreeks in verband bracht met Lex.

Mogelijke toedracht

Was Lex degene die als eerste is omgebracht? Werd hij in het hooivak van een boerderij gedood, was het op een zaterdag half januari en verdween zijn lijk bij It Feitesân onder het ijs? In dat geval zou het later met een betonpaal zijn verzwaard om het te laten zinken. Al met al lijkt dit de meest logische gang van zaken. Je vraagt je af hoe het lijk in dat geval bij Âlde Karre aan de oppervlakte kwam. Mogelijk is het vanaf het zeer ondiepe Feitesân naar dieper water versleept en mislukte de verzwaring.

Lex had natuurlijk een lastige positie toen hij zonder Piebe terugkwam in Koudum, zeker als hij degene was van wie mevrouw De Groot, al in november 1944, de verdachte portefeuille-

[61] HK, dossier Grutte Swijen, gespreksnotities.

inhoud zag en er later onderduikers slachtoffer werden van verraad. Was hij inderdaad een verrader, zoals Tet Hoekema en Sipke Tjerkstra vertelden? Waarom verdween hij dan niet uit het dorp als hij verraad had gepleegd en bovendien wist dat iemand dat SS-logo in zijn portefeuille had gezien? Misschien was hij geen verrader en bewaarde hij het als souvenir.

Duitse aanhoudingen van onderduikers stopten niet na half januari, toen Lex van de radar verdween. Misten de Duitsers hem en was dat voor hen de reden Douwe Pieter Muizelaar te dwingen zijn leeftijdsgenoten te verraden? Het is mogelijk, maar het ligt niet voor de hand omdat de Duitsers in die dagen in heel Friesland joegen op ontduikers van de Arbeidsinzet. De arrestaties lijken op zichzelf te staan, ook al omdat informatie over een mogelijk verband met de dood van Lex ontbreekt.

De geschetste gang van zaken rond de dood van Lex, veronderstelt tevens dat Arend Klee als tweede is gedood, waarschijnlijk in februari. Een aanknopingspunt is dat Sjouke Reinstra hem in levende lijve zegt te hebben gezien in Staveren, op 26 januari, de dag na de arrestatie van zijn broer Jurjen en de zijnen. Osinga's relaas volgend kostte het na Sjoukes ontdekking één à twee weken om Klee te pakken te krijgen. Ook Arend Klee vluchtte niet na te zijn ontdekt. Hij had genoeg gelegenheid. Nee, hij bleef en beweerde in Staveren bij de Duitsers te zijn geweest om zijn buurjongen Jurjen vrij te pleiten.

De datum van Sjoukes ontdekking zou kunnen passen bij de door Steenhuizen genoemde liquidatiedatum 5 februari 1945. Maar deze datum past niet bij de diverse verklaringen dat het dode lichaam van Klee bij Galamadammen in het water is geworpen. Osinga verwoordde het zo: 'Zij hadden 2 ijzeren staven bij zich. Zij zouden hem bij Galamadammen in het water laten vallen.'[62] Dit is een opmerkelijke bewering want de winterse omstandigheden op 5 februari lieten dat helemaal niet toe, althans niet zonder sporen na te laten want het vroor de gehele maand januari, met zeer lage temperaturen in de tweede helft.[63]

Omdat het eind december ook al flink gevroren had moet er een dikke ijsvloer gelegen hebben. Op de laatste dag van januari zette de dooi in. Februari was met een maandgemiddelde van zes graden een stuk milder. Maar begin februari was het nog steeds winter. Door het ijs zal het tot ver in februari onmogelijk zijn geweest iemands dode lichaam zomaar in het water te laten vallen. En om het uitgerekend bij Galamadammen onder het ijs

[62] T. 350 nr. 1383, verslag HON, Osinga.
[63] "Weerverleden," weerverleden.nl.

laten verdwijnen zou, vanwege de te maken bijt, wel heel opvallend en daarom onhandig zijn geweest. Hoe verhoudt zich dit tot Osinga's bewering dat er iets speelde met een tweede verrader in de laatste helft van februari?

Als Klee de tweede was en zijn liquidatie inderdaad in de tweede helft van februari plaatsvond, kan de liquidatie een reactie zijn op de arrestaties van de groep Koudumers met Lolke Dokkum, in de nacht van 10 februari.

Wie is (A)Lex uit Rotterdam of Stompetoren?

Het is opmerkelijk dat de ware identiteit van Lex, Alex of Leo, nog steeds een mysterie is. Hij zal naar schatting tussen 1915 en 1925 geboren zijn, verder weten we bijna niets van hem: normaal postuur, donkerblond haar, netjes gekleed, afkomstig van Stompetoren of Rotterdam, mogelijk als hongerevacué in Koudum, en bekend met het drukkersvak. Hij werkte bij drukker en verzetsman Johannes Hoekstra. Dat, en zijn dood in Koudum in 1945, is alles wat we van hem weten. Onderzoek in het Oorlogsarchief van het Rode Kruis en te Stompetoren leverde geen aanknopingspunten op. Wat drukker Hoekstra eventueel wist van de affaire Lex heeft hij voor zijn dochter Feikje geheim weten te houden.

In Stompetoren was ook een zuivelfabriek. Kwam hij langs die weg bij machinist Schotanus aan de Beukenlaan? De gezinskaart van de familie Schotanus maakt duidelijk dat ene Willem Uiterwijk in 1934 een tijdje bij hen gewoond heeft. Op diens Amsterdamse persoonskaart staat dat hij chemicus was en bij het rijksbureau voor de voedselvoorziening en als fabricage-chef gewerkt heeft. Deze bron maakt ook duidelijk dat Willem Uiterwijk niet de gezochte Lex kan zijn. Cornelis Heinsius (1919-2002) woonde vanaf augustus 1938 ruim anderhalf jaar als kostganger bij Schotanus, maar ook hij is niet de vermiste gezien zijn overlijden in 2002 te Rotterdam.[64]

Janna, de zuster van Klaas Schotanus heeft in de winter van 1936-37 een maand of vier bij hen ingewoond. Deze gegevens helpen in zoverre bij de zoektocht naar Lex, dat ze duidelijk maken dat Klaas en Aaltje bereid waren een familielid of een kostganger in huis te nemen. Klaas Schotanus (Deinum 1898 – Koudum 1973) en zijn vrouw Aaltje Feikje de Jong (Koudum, 1901-1950) hadden twee kinderen: de al genoemde Annie (1921-1974) en Bauke (1927-1946),

[64] SWF HO 1298 en 1306, gezinskaart Klaas Schotanus en woningkaart Beukenlaan 20.

die zo kort na de oorlog overleed aan een besmettelijke ziekte. Beiden bleven ongehuwd. Klaas trouwde omstreeks 1952 opnieuw en wel met Willemke Haak (1901-1982), met wie hij verhuisde naar Bovenweg 15.

Binnen de families Schotanus en/of De Jong moet over Lex gesproken zijn. Zo'n jongen kan toch niet zomaar oplossen in het niets. Natuurlijk heeft hij op zijn kamer persoonlijke bezittingen achtergelaten, foto's misschien. Helaas heb ik niemand kunnen vinden die mij kon informeren of een doorslaggevend aanknopingspunt had over de identiteit van Lex. Heeft nooit iemand hem gemist? Een positie als einzelgänger maakte het eenvoudiger voor overheden en betrokkenen om niemand te hoeven informeren, en verkleinde de kans om in verlegenheid te worden gebracht over zijn lot. Op zoek naar Lex heeft kennelijk niemand zich gemeld, voor zover bekend althans. Maar in de hoofden van de betrokkenen bij zijn dood kan die dreiging zeker in de eerste jaren na de oorlog constant aanwezig zijn geweest.

Een 'bedrijfsongeval?'

Hoe de gebeurtenissen zich ook hebben voltrokken; was Piebe Hoekema niet gedood dan was Arend Klee niet in Koudum gekomen en zat Lex niet in de kerkbanken bij Piebes begrafenis. De werkelijkheid is een bizarre aaneenschakeling van gebeurtenissen die meerdere doden en getraumatiseerde slachtoffers, nabestaanden en betrokkenen heeft opgeleverd.

De hele affaire moet gezien worden in de spanning en onzekerheid van de bezettingstijd en woede natuurlijk, over het grote onrecht, dat ook in Koudum heerste en zichtbaar was op de begraafplaatsen waar de slachtoffers van de bezetting lagen, inclusief de vier omgekomen geallieerde vliegeniers. De Duitsers hadden behalve Piebe Hoekema nog drie dorpsgenoten met geweer en pistoolschoten moedwillig gedood: Tjalke van der Wal, Gerben Ypma, en Jan Kooij (te Sneek). Ook dorpsgenoot Lieuwe de Boer (1914-1940) kwam door oorlogsgeweld om het leven. Pal naast Klaas Schotanus woonde het gezin van zijn collega, de kaasmaker Johannes Walda en Aukje Wijma. Hun zoon de marechaussee Geert Walda (1920-1945) werd in 1943 gearresteerd en vastgezet wegens het kalken van een anti-Duitse leus.[65]

[65] HK, "Oorlogsslachtoffers," historisch.koudum.nl.

Verzetsmensen en onderduikers waren gearresteerd, zoals wijkzuster Trijntje Scheringa (1901-1983), de jongens die de arbeidsinzet ontdoken en Lolke Dokkum en de zijnen en Joden die in Koudum waren ondergedoken. Het overduidelijke verraad van onderduikers in 1945 moet veel woede en frustratie teweeg hebben gebracht, vooral bij de mensen die hen van bonnen en eten voorzagen en onderdak boden. En de zinloosheid van dit alles in de laatste fase van de oorlog, toen een deel van Nederland al was bevrijd en duidelijk was dat Nazi-Duitsland het ging verliezen. Het moet voor de betrokkenen een grote domper op de feestvreugde van de bevrijding zijn geweest toen hen het verraad door de Muizelaars duidelijk werd.

De oorlogsomstandigheden nemen niet weg dat alle betrokkenen en ingewijden na de bevrijding met de rommelige kwestie van de gedode 'verraders' in de maag zaten. Dit mag blijken uit het grote verschil in enerzijds de betrekkelijke openheid over de zaak Klee en het verzwijgen en zelfs ontkennen van die andere liquidatie. 'Het gaf even een grote opschudding in Koudum,' zoals Winus Steenhuisen de reactie uit het dorp verwoordde, op wat de liquidatie van Klee moet zijn geweest. 'Hij had echter al iets verraden.'[66] De reden dat men open was over deze liquidatie moet te maken hebben met de omstandigheid dat iedereen in Koudum het wist. Maar wat Arend Klee precies verried blijkt niet.

De informatie over het verraad zou afkomstig zijn van een Duitse officier, die naar het schijnt bij de bevrijding gevangen genomen is en verhoord. Hij zal in dat geval ook de bron zijn voor de rol van de Muizelaars. Anne Osinga noemt deze informant in het rapport van 14 mei 1945: 'Door een na de bevrijding gearresteerde Duitscher der S.D. te Stavoren, is verklaard dat Arend Klee inderdaad in betrekking stond met deze S.D. en daarvoor als geheim agent werkte.'[67] Politieagent Cornelis van Wijk, die in 1946 ook nauw betrokken was bij de zaak tegen vader en zoon Muizelaar, schreef op 28 november van dat jaar in een proces-verbaal over de kwestie Klee: 'Eveneens moet een Zollbeamte na de bevrijding, tijdens een verhoor hebben verklaard dat Arend Klee inderdaad samenwerkte met de S.D.'[68]

Van heel andere aard is de uitschakeling van Lex. Daarover is geen snipper informatie te vinden, zelfs niet over zijn identiteit, laat staan over zijn eventuele misdaden. Deze liquidatie verliep in alle stilte, wat de betrokkenen in staat stelde om er over te zwijgen. Horen, zien en

[66] T. 350 nr. 1223, Steenhuisen.
[67] SWF HO nr. 49 en 50, proces-verbaal Haagsma, 14 mei 1945.
[68] T 340, P. Wijbenga, nr. 245, rapport Van Wijk, 28 nov. 1946.

zwijgen waren belangrijke waarden binnen het verzet, maar over liquidaties is niettemin vrij veel bekend; Jack Kooistra en Albert Oosthoek schreven er een boek over. Het deel over de slachtoffers omvat bijna tweehonderd pagina's en een veelvoud aan namen. Wat was de reden voor de 'omerta' in Koudum? Vond het verzet twee doden teveel van het goede of was de dood van Lex wellicht een 'bedrijfsongeval', zoals de schrijvers het ter dood brengen betitelen van personen die achteraf onschuldig bleken te zijn. Dat is met regelmaat gebeurd.[69]

Wat, met al dit in het achterhoofd, te denken van het eigenhandig getypte verslag van verzetsman Rintje (Rinke) de Boer uit Sneek? 'Reade Rinke' zoals hij genoemd wordt op de website "Gaasterland in de Tweede Wereldoorlog." Zijn naam kwam al voorbij als lid van de Zuidwesthoekse sabotageploeg. De Boer tekende zijn verklaring als met de woorden: ' Met V.N. groeten, w.g. [was getekend] R. de Boer, Wassenberghstr. 44, Sneek.' Aan het slot noemt hij 'zijn verschillende vrienden in de ondergrondsche strijd gevallen o.a.

J. J. Boomsma (Karel) Sondel.

C. Gaastra, Sneek.

Klaas Huberts, Kerkstraat 18 Zwolle. gevallen te Koudum.

Theo Dobbe, (Oome Jan) Holland.'[70]

Koos Boomsma, Jacobus Gaastra en Theo Dobbe zijn bekende namen van gesneuvelde verzetsmensen. Maar Klaas Huberts wordt nergens genoemd. Ook niet in de index van *Bezettingstijd in Friesland* van Wijbenga. Bovendien lijkt De Boer zich driemaal te hebben vergist in dat ene zinnetje over zijn vriend uit Zwolle. Op het genoemde adres woonde na de oorlog de verzetsvrouw en weduwe L. (Lenie) G. Huiberts-Kranenborg. Haar man was niet Klaas Huberts maar de onderwijzer Albertus Christiaan (Chris) Huiberts. De meest wonderlijke vergissing vormen de woorden 'gevallen te Koudum', want Huiberts is te Wierden gefusilleerd door de Duitsers, in maart 1945. Gezien de betrokkenheid van De Boer bij de sabotagegroep te Koudum en zijn verder accurate opsomming, lijkt een vergissing niet voor de hand te liggen. Maar wat hij hiermee heeft bedoeld is niet duidelijk.

---

[69] Jack Kooistra en Albert Oosthoek, *Recht op wraak: Liquidaties in Nederland 1940-1945* (Leeuwarden: Penn Uitgeverij, 2009), 11, 26-31, deel 2.

[70] T 350 nr. 821, Rintje de Boer.

Een pijnlijk geheim

De vraag wie Lex was blijft vooralsnog onbeantwoord. Dat hij is gedood is duidelijk, ook waarom dat gebeurde en waarom het wellicht een 'bedrijfsongeval' was van het verzet. Het is begrijpelijk dat de betrokkenen gebruik hebben gemaakt van gelegenheid, die zich kennelijk voordeed, om de kwestie in de doofpot te stoppen. Alle betrokkenen stemden blijkbaar in met 'It Grutte Swijen,' de verzetsmensen onder elkaar uit loyaliteit en zelfbescherming, de andere betrokkenen uit respect voor de verzetsmensen die met gevaar voor eigen leven dat van zoveel anderen hadden gered.

Om de kwestie af te dekken zijn misleidende verklaringen opgesteld en eventuele informatie over de werkelijke gang van zaken is niet geopenbaard. De kring van ingewijden is ingeprent zich voortaan aan de alternatieve feiten te houden, waardoor de werkelijke gebeurtenissen naar de achtergrond gingen; actief vergeten. Het aangepaste narratief was er op gericht twee liquidaties terug te brengen tot één. De omstandigheden hielpen mee een tweede geval voor buitenstaanders te verdoezelen, want behalve de tijdstippen, de locaties en de sterk op elkaar lijkende verhalen over de begravingen en wat daaraan vooraf ging, hadden de twee slachtoffers ook onderling veel gemeen: het waren jongens van buiten het dorp, begin twintig, in de kost aan de Beukenlaan, bij vurig anti-Duitse mensen, en beiden ook nog eens verkering voorwendend met een dochter des huizes.

In de verklaring van Anne Osinga lijkt te zijn getracht de twee verhalen en twee slachtoffers tot een terug te brengen, zonder daarbij de waarheid al te veel geweld aan te doen. Sommige passages gaan waarschijnlijk over Lex. De politie maakte processen verbaal om het aangepaste verhaal te ondersteunen en overheden haalden de luizenkam door hun archieven. Maar het nieuwe narratief bleek niet helemaal sluitend, omdat Osinga's verklaring niet eenduidig was over het tijdstip van de liquidatie. Sjouke Reinstra, Gerrit en Tet Hoekema en Henk Hoekema hebben zich tegenover mij allemaal aan het aangepaste verhaal gehouden. Maar binnen de huiselijke kring werd wel degelijk over Lex gesproken, zoals blijkt uit de reactie van de oom- en tantezeggers van Gerrit en Tet.

Al in 2009 na met Tet, Sjouke en Gerrit gesproken te hebben, en ik nog geen idee had van de omvang van het verhaal, viel mij op hoezeer hun verhalen op elkaar afgestemd leken. In een van de eerste versies van dit manuscript schreef ik de volgende passage: 'Na al die tijd is de herinnering van Sjouke Reinstra aan de gebeurtenissen in het donkerst van de laatste

oorlogswinter nog zeer levendig, het voorval en de nasleep maakten diepe indruk op hem. [..] Ook Tet en Gerrit Hoekema herinneren zich alles zeer scherp. Met name het relaas van Gerrit was zeer precies. Ik heb mij dan ook wel eens afgevraagd of hij ten aanzien van Klee de processen-verbaal had gelezen. Hij zei van niet. Sjouke en Gerrit zeiden mij vooraf niet op de hoogte te zijn geweest van elkaars kennis.'

Voor alle betrokkenen was het hoe dan ook een pijnlijk geheim. Iedereen zat er mee in zijn maag, ook de geharde marinier Jaap Niemans. De afspraak onder de betrokkenen was om er nooit meer over te spreken. De anonieme informant trad ongewild toe tot de kring van ingewijden, worstelde ermee en confronteerde omstreeks 1977 een van de betrokkenen met wat hij wist. Deze schrok hevig en trok wit weg.

Dat hearsto net te witten, was het enige dat hij kon uitbrengen.

Ze hebben het er nooit weer over gehad.

5. Bronnen

Informanten en chronologisch opsomming van de gesprekken

Het eerste gesprek met **Feikje Kemker-Hoekstra** (1926) was op 2 mei 2002 tijdens een vergadering van Historisch Koudum en vervolgens op 14 september van dat jaar tijdens de reünie voor oud-Koudumers. In de tussenliggende tijd had zij met de toen 93-jarige **dominee G. de Groot** gesproken. Er volgden in de loop der jaren meerdere gesprekken met Feikje, meestal naar aanleiding van nieuwe informatie en bijna iedere keer nieuwe inzichten opleverend. Zo sprak ik haar in oktober 2019, naar aanleiding van de ontvangst van foto's van de gebroeders Tuchscherer. In februari 2020 heeft zij dit manuscript gelezen en zijn op haar aangeven twee kleine veranderingen doorgevoerd: 1. de letterlijke woorden van haar vader toen hij de melding kreeg over het drijvende stoffelijk overschot; en 2. een te zwaar aangezette opmerking over Annie Schotanus.

Tijdens de 'Hobbybeurs' in de Klink, op 26 juni 2004, ontstond een gesprek met **Tjitte Folkertsma** (1928-2007) en **Hendrik D. de Jong** (1929-2021). Naar aanleiding van het gesprek op 26 juni 2004 belde ik dezelfde dag met **Fokke Hoekstra** (1924-2013), broer van **Feikje Kemker-Hoekstra** en ook haar had ik die dag aan de telefoon. Later volgden nog enkele gesprekken met **Hendrik D. de Jong**, voor het laatst in januari 2020, maar dat leverde geen nieuwe informatie op.

Sjouke Reinstra (1929) belde op 7 januari 2009, omdat het verhaal over Klee zoals het op dat moment in het 'Nostalgisch Album' (toenmalige website HK) stond niet klopte. We spraken elkaar de volgende dag opnieuw en op 10 maart 2009 heb ik hem bezocht thuis in Wons. In 2020 had ik opnieuw contact met hem. Op 14 juli bevestigde hij zijn verklaring aangaande het zien van Klee in Staveren.

Op 25 juni 2009 heeft **Reinstra** op mijn verzoek contact gelegd met **Gerrit Hoekema** (1924-2015). Dit resulteerde in een afspraak bij Hoekema thuis te Leeuwarden op 30 juni 2009, naderhand spraken wij elkaar nog enige malen telefonisch. Hij gaf mij het nummer van zijn zuster **Tet Hoekema** (1920-2012) die, 88 jaar inmiddels, in Witmarsum woonde. Na een telefonisch contact op vrijdag 3 juli 2009 heb ik haar twee keer opgezocht in Witmarsum.

Dinsdag 7 juni 2009, was ik in de Finke om te spreken met **Rommert Hoekema** (1919-2014).

In 2009 ontstond het contact met **Henk Spreen,** voorzitter van de Historische Vereniging Steenwijk e.o. Hij deed in die tijd enig onderzoek naar Arend Klee in het gemeentearchief Steenwijk en publiceerde in 2013, in het verenigingsblad *Historische Mededelingen* (nr. 2, 2013): "De sinds half januari 1945 vermiste Arend Klee." Er zijn geen reacties op gekomen. Het artikel lijkt wat haastig geschreven.

In het najaar van 2010 kwam een mogelijke locatie van het graf in beeld in een gesprek met **Durk Venema,** naar aanleiding van het in 1946 postuum toegekende erelidmaatschap Oeverzwaluwen van Piebe (Annesz) Hoekema (1920-1946).

Het eerste contact met de **Landelijke Recherche** te Driebergen ontstond in september 2011.

Het eerste contact over deze zaak met de **anonieme informant** dateert van november of december 2010. Daarna spraken wij elkaar op 26 maart en 3 december 2011 en op 19 februari 2016, 29 februari, 4 maart en 4 mei 2020. Bij ieder gesprek was de spanning voelbaar. Het gesprek van de informant met de rechercheur vond plaats op 12 maart 2012. De laatste zou

over een heel dossier m.b.t. deze zaak beschikken. Desgevraagd antwoordde hij op 3 maart 2020: 'M.b.t. jouw vraag over een rapport of proces-verbaal van de Rijksrecherche van na de oorlog sla ik niet aan. Ik heb het nog met mijn collega [..] besproken en die zegt dat ook niets. Ik heb wel eens gehoord dat er ten aanzien van het zogenaamde 'Veemgericht' en de liquidaties in het noorden door het verzet wel een rapport zou zijn, maar dat heb ik nooit zelf gezien.'

Naar aanleiding van de graafactiviteit op 13 september 2013 reageerden **Marinus van der Meer**, **Sipke Tjerkstra** (1923-2016), **Hessel Kuipers**, **Bokke Lanting** (1936-2019), **Durk Veenstra** (1920-2016) te Bolsward, **Luitjen Duijff** te Balk, **Harmen W. Glashouwer** te Hindeloopen, **Wymer Atsma (1931)** te Harich en telefonisch met **Sijtse Hiemstra** te Joure, wiens vader over deze zaak sprak met verzetsman Wiebe Hendriks, toen ze aan het vissen waren op de Fluezen. Hun verslagen zijn opgenomen in het rapport dat op 23 oktober 2014 naar de burgemeester van Súdwest-Fryslân is gestuurd. Onder de reageerders waren geen nabestaanden van Arend Klee of de tweede eventueel gedode verrader. In dit kader heb ik gesproken met **Wiebe Hendriks (1947)** de oudste zoon van verzetsman Wiebe Hendriks (1924-1997). Op vrijdag 14 januari 2022 sprak ik hem opnieuw. We kwamen elkaar tegen op straat.

Henk Hoekema (1938-2016) was als zesjarige getuige van Klees arrestatie. Ik sprak hem op 19 september 2014 te Beetsterzwaag. Hij zag er op toe dat het goed op papier kwam en las het gespreksverslag.

Op 15 januari 2016 stuurde **Erik Dijkstra** een e-mail met vragen over Piebe Hoekema, in het kader van zijn onderzoek naar strafkamp Yde. Aansluitend heb ik op 16 januari opnieuw met **Sipke Tjerkstra** gesproken en Feikje Kemker-Hoekstra gebeld. Op 18 januari sprak ik Feikje tijdens de lezing over Piebe Hoekema bij de ouderensoos te Koudum, waar ik voor het eerst melding maakte van een mogelijke tweede verrader. Vanuit de zaal kwamen geen reacties.

In januari 2016 heb ik telefonisch contact gehad met **dhr. Hollenberg van de historische vereniging te Stompetoren**.

Op 18 januari 2017 ontving ik een e-mail met het verhaal dat **Wiebe Munniksma** (1911-2006) in 2005 in familieverband had verteld.

En op 5 februari 2017 kwam er een e-mail met het digitaal uitgewerkte verslag van verzetsman **Winus Steenhuisen** (1919-2013), toegestuurd door Jan Vogelzang (HW Gaasterlân) die het op 6 mei 2015 per mail ontving van de zoon van Steenhuisen.

In de aanloop naar de voorstelling spraken Ytsje en ik in juni en december 2019 met leden van de familie Hoekema. Ze spraken vrijuit en brachten voor ons onderzoek waardevol archiefmateriaal mee van de families van Miek, Ulfert en Anne Hoekema, een tante en twee ooms van Piebe Hoekema.

Met **Harmen W. Glashouwer te Hindeloopen**, sprak en schreef ik in november 2019. Voor een te maken boek interviewde hij **Jolling Smid** telefonisch in 1995 en stuurde mij daarvan het verslagje. Naderhand herinnerde hij zich nog andere details van het gesprek met Smid.

Eindelijk heb ik op 28 februari 2020 te Steenwijk gesproken met **oom en tantezeggers van Michel Cohen en Dien de Vries**. Tot mijn grote opluchting toonden zij zich heel open. Ze stelden zelfs foto's ter beschikking. Rond deze tijd ook leden van de andere families opgespoord en gesproken. Een van de informanten over de Klee-familie had met haar man

enig familieonderzoek gedaan. Zo schijnt de vader van Gerrit Jan, geb. 1868, te zijn verwekt door een baron Van Heeckeren bij het dienstmeisje Maria Klee uit Arnhem. Binnen de **Cohen/Vischjager/Zwaaf-familie** vond ik niemand bereid om mij van informatie te voorzien.

Eind maart 2020 was duidelijk dat de voorstelling niet door kon gaan, ook het werk aan het boek werd toen stilgelegd, maar het onderzoek ging door. In die periode kreeg ik contact met **Catrien**, dochter van gemeenteambtenaar en verzetsman **Lolke Dokkum**, met **Johan,** zoon van manufacturier en verzetsman **Jan K. Muizelaar** (1897-1991) en met **Jan,** zoon van **Hinne de Jong** (1915-1988)**, leider van het distributiekantoor en verzetsman,** hun vaders gearresteerd op 9 februari 1945.

In september 2020 heb ik de dossiers van vader en zoon **Jacob Muizelaar** (1889-1976) **en Douwe Pieter** (1922-1990) in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging ingezien. Ruim een jaar later, 25 okt. 2021 sprak ik voor het eerst een familielid, nl. **Tietje Jeltje Muizelaar** (1938). Zij is een kleindochter van Jacob en Tietje en werd deel van hun grote gezin omdat haar moeder Jeltje ongehuwd was.

Vanaf december 2021 heb ik met hulp van onder andere **Jan Hengstmengel**, genealoog van de Schotanus-Stichting, de zoektocht naar de identiteit van Lex geïntensiveerd, maar tevergeefs.

Archieven

Nationaal Archief te Den Haag (NA). 2.09.09, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), nr. 86155, Amsterdam 28516, Arend Klee en nr. 107388 Amsterdam T69977, Arend Klee; nr. 47627, Leeuwarden 2104 en 2105, Jacob en Douwe Pieter Muizelaar; 2.09.42.01, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD) nr. 1099, Leeuwarden, dossier 374 en 375 Jacob en Douwe Pieter Muizelaar; 2.19.278, Nederlandse Rode Kruis, Centraal Europese carthotheek nr. 203 Arend Klee, 2.19.288, Rode Kruis, nr. 71403 Europese persoonsdossiers, nr. 82884 Arend Klee.

Tresoar Leeuwarden (T). Toegang 12-02, CdK Friesland, nr. 331 en nr. 356, Burgemeesters HON en Wonseradeel; toegang 50-02, Gevangeniswezen-supplement, nrs. 100, 103, 104 en 106; toegang 340, Verzameling P. Wijbenga, nr. 105, stukken betreffende Jacobus J. Boomsma (alias Karel) te Sondel (hierin een schrijven van Cornelis van Wijk); nr. 245, 'rapport d.d. 28 nov. 1946, door rechercheur Cornelis van Wijk, inzake de liquidatie van Arend Klee'; Brief van Gerbrig Dokkum 4 juli 1977; toegang 350, archief Vereniging Friesland 1940-1945, nrs. 210 Joh. Hoekstra, 447 Wiersma, 818 Lammert de Boer, 974 Joh. Hoekstra, 1136 Oppewal, 1223 Steenhuisen, 1233 Sytsma, 1308 Theunis de Vries, 1383 verslag HON, 1384 verslag Hindeloopen, en bijlage 4: lijst van schuilnamen. Zie het onderdeel 'Verzetsmensen' op: HK "Album van Koudum", op historisch.koudum.nl voor uitgewerkte documenten uit de nrs. 210, 447, 974, 1136, 1156, 1308, 1383.

Gemeentearchief Sudwest Fryslân (SWF), Hemelumer Oldeferd (HO) inventaris 1923-1983; sectie 1.1.2. college B&W, nr. 997, notulen B&W 1945-1947; sectie 3.5.4.2. bevolkingsregistratie, nrs. 1270-1289, gezinskaarten en nrs. 1305-1306, woningkaarten; sectie 3.7.4 lijkbezorging, nrs. 49 en 50, o.a. 'Proces-Verbaal d.d. 14 mei 1945 getekend door Kerst Haagsma, Marechaussee, groep Koudum, van het tijdens de bezettingstijd clandestien

begraven van het lijk van Arend Klee' (dit stuk zit ook in het archief van de Procureur-Generaal bij Tresoar).

Stadsarchief Amsterdam (SAA). Politierapporten 1940-1945, paspoortaanvragen 1940-1945, bevolkingsregister en beeldarchief. Beschikbaar op archief.amsterdam.nl/indexen.

NIOD nr. 444, missie tot opsporing van vermiste personen uit de bezettingstijd, nr. 1374 dossier Arend Klee.

Histoarysk Koudum (HK). Dossiers families Uilke, Ulfert en Anne Hoekema; dossier Arend Klee: *Waar ligt Arend Klee begraven*, niet gepubliceerd verslag d.d. 23 okt. 2014 van Jan de Vries t.b.v. de burgemeester van Sudwest Fryslân; dossier Grutte Swijen, gespreksnotities; dossier Wiebe Munniksma: "Vragen over de tweede wereldoorlog aan Wiebe Munniksma" (niet gepubliceerd en niet openbaar werkstuk, juni 2005); dossier familie Dokkum, "Relaas over de arrestatie van L. Dokkum."

Digitale zoeksystemen

Gemeente Amsterdam, stadsarchief (SAA). "Indexen." Beschikbaar op: archief.amsterdam.nl.

Histoarysk Koudum (HK). "Album van Koudum." Beschikbaar op: historisch.koudum.nl.

Histoarysk Wurkferbân Gaasterlân (HWG). "Gaasterland in de Tweede Wereldoorlog." Beschikbaar op: gaasterlandinwo2.nl.

Koninklijke Bibliotheek (KB). "Kranten" en "Telefoonboeken." Beschikbaar op: delpher.nl.

Netwerk Oorlogsbronnen (NO). "Oorlogsbronnen." Beschikbaar op: oorlogsbronnen.nl.

Onbekende uitgever. "Weerverleden." Beschikbaar op: weerverleden.nl.

Tresoar en Friese gemeenten. "Alle Friezen." Beschikbaar op: allefriezen.nl.

Literatuur

Abma, Gerben. *Himmelumer âldefurd en Noarwâlde; in tal aspekten fan de skiednis fan in eardere gritenij*. Ljouwert: Fryske Akademy, 1992.

Beekman, Wim c.s. *100 jaar (1913-2013) Dorpsbelangen Koudum.* Koudum: vereniging dorpsbelangen, 2013.

Dijkstra, Erik. *Spitten voor de vijand, het verhaal van strafkamp Yde en de tewerkstelling in Drenthe*. Assen: Van Gorkum, 2018.

Hengstmengel, Jan. "De liquidatie van een kostganger van Klaas Schotanus in 1945 in Koudum?" *Aldfaers erf*, winter 2021-2022. Heerenveen: Schotanus-Stichting, 2022.

Kooistra, Jack en Albert Oosthoek. *Recht op wraak: Liquidaties in Nederland 1940-1945*. Leeuwarden: Penn Uitgeverij, 2009.

Spreen, Henk. "De sinds half januari 1945 vermiste Arend Klee." *Historische Vereniging Steenwijk en Omstreken: Historische Mededelingen* (nr. 2, 2013).

Wijbenga, P. *Bezettingstijd in Friesland*, deel II en deel III. Leeuwarden: De Tille 1995.

Vries, Jan de. "Koudumers in strafkamp Wilhelmshaven 1945." *Bulte Nijs, dorpskrant van Koudum* (mei 2020).